महाकविकालिदास कृत

श्री रघुवंश महाकाव्य

द्वितीय सर्ग

द्वितीय सर्ग का कथासार

प्रातःकाल उठकर सुदक्षिणा के नन्दिनी की पूजा करने और बछड़े के दूध पी लेने पर राजा दिलीप ने महर्षि वशिष्ठ जी की धेनु को वन में चराने के लिए छोड़ दिया।

अपनी पत्नी तथा सेवकों को लौटाकर छत्र चामरादि राज्य-चिह्नों को छोड़कर अकेले ही गौ की सेवा करने में तत्पर हो गये।

स्वादयुक्त हरे-हरे घासों का ग्रास देकर शीतल जल पिलाकर और नन्दिनी के पीछे-पीछे छाया की तरह रहकर सेवा करने लगे। सेवा में लीन राजा के वन में प्रवेश करते ही जंगल के सभी उपद्रव शान्त हो गये।

सुन्दर हरे-हरे वनों को देखते हुए अपनी मस्त चाल से नन्दिनी तथा राजा तपोवन के मार्ग को सुशोभित करते थे। शाम को गौ के पीछे-पीछे राजा चलते थे और सामने से सुदक्षिणा पूजा के लिए आती थी तो बीच में कपिला धेनु संध्या की तरह दीखती थी। शाम को गौ की पूजा करने के पश्चात् सपत्नीक गुरुजी की वन्दना कर संध्या वंदन से निवृत्त हो राजा पुनः रात्रि में धेनु के पास में ही शयन करते थे। इस प्रकार सेवा करते-करते २१ दिन बीतने पर २२ वें दिन राजा की परीक्षा लेने के लिए नन्दिनी हिमालय की गुफा में घुस गई।

इधर राजा पर्वत की छटा देखने में तल्लीन थे। इतने ही में गौ की चिल्लाहट सुनकर देखते हैं कि एक सिंह धेनु की पीठ पर बैठ उसे फाड़ने में लगा है। अति क्रुद्ध होकर राजा ने सिंह को मार डालने की इच्छा से एक बाण तरकश से निकालने के लिए हाथ को पीछे किया। किन्तु वह हाथ तरकश में ही चिपक गया और हाथ के बँध जाने से अपने व्यर्थ क्रोध में जलते हुए एवं आश्चर्य में पड़े हुए राजा से सिंह कहने लगा कि—

हे राजन्! तुम व्यर्थ परिश्रम मत करो, इस देवदारु की रक्षा करने के लिए शिव जी ने मुझे यहाँ रक्खा है और जो जीव यहाँ आता है वही मेरा भोजन है। अतः तुमने गुरुभक्ति दिखा दी है, तुम लज्जा को त्यागकर लौट जाओ।

यह सुनकर राजा ने सिंह से प्रार्थना की कि वह भगवान् शिव मेरे भी पूज्य हैं और गुरु के धन की भी रक्षा अवश्य करनी है। अतः इसके बदले में तुम मुझे खा लो और इस धेनु को छोड़ दो। इस प्रकार तुम्हारी भूख भी मिट जायगी और गुरु के धन की रक्षा भी हो जायगी। तुम मुझपर कृपा करो।

सिंह के बहुत समझाने पर भी जब राजा नहीं माने तो सिंह ने राजा को गौ के बदले खाना स्वीकार कर लिया। राजा ने सिंह के सामने अपने शरीर को मांसपिण्ड की तरह छोड़ दिया। इतने

ही में सिंह गायब हो गया और स्वर्ग से राजा के ऊपर पुष्पवृष्टि होने लगी। राजा ने देखा सामने नन्दिनी खड़ी है, सिंह नहीं है।

धेनु ने राजा से कहा, हे पुत्र ! मैंने माया का सिंह बनाकर तुम्हारी परीक्षा ली है। वर माँगो और मेरा दूध दोने में दुहकर पीओ।

तब राजा ने वंश को चलानेवाला एक यशस्वी पुत्र माँगा और कहा कि माता ! दूध को तो मैं बछड़े के पी लेने पर गुरुजी की आज्ञा प्राप्त करके ही पीना चाहता हूँ। यह सुन नन्दिनी और प्रसन्न हुई और दोनों आश्रम में लौट आये।

गुरु वशिष्ठ जी भी सब जानकर प्रसन्न हुए। राजा को दूध पीने की आज्ञा दी और प्रातःकाल स्वस्तिवाचनपूर्वक राजा को विदा किया। राजा और रानी रथ में बैठकर अयोध्या आये और रानी सुदक्षिणा ने आठों लोकपालों के अंशयुक्त गर्भ को धारण किया।

—:o:—

महाकविकालिदास कृत

श्री रघुवंश महाकाव्य

द्वितीय सर्ग

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

सञ्जीविनी—अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहयित्वा प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्ताम् । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः पीतवानित्यर्थः । "अर्श आदिभ्योऽच्" इत्यच्प्रत्ययः । 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्वसिष्ठस्य धेनुं वनाय वनं प्रति गन्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । यथाह श्रुतिः—"पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥" इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजाऽनर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—"अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति ॥ १ ॥

विश्वेश्वरं समप्रणम्य, विद्याविद्योतकारणम् ।
धारादत्तेन क्रियते व्याख्यया छात्रोपयोगिनी ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ, यशोधनः, प्रजानाम्, अधिपः, प्रभाते, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, पीतप्रतिबद्धवत्सां, ऋषेः, धेनुम्, वनाय, मुमोच ।

वाच्य०—प्रजानामधिपेन ऋषेर्धेनुर्मुमुचे ।

व्याख्या—अथ = रात्रिव्यत्ययानन्तरम्, यशः = कीर्तिरेव, धनं = वित्तं यस्य स यशोधनः, प्रकर्षेण जायन्ते इति प्रजास्तासाम् प्रजानां = जनानाम्, अधिपः = स्वामी, प्रकर्षेण भाति वस्तु यस्मिन्निति प्रभातस्तस्मिन्, प्रभाते = प्रातःकाले, गन्धश्च माल्यञ्च गन्धमाल्ये, जायया = सुदक्षिणया, प्रतिग्राहिते = स्वीकारिते गन्धमाल्ये स्रक्चन्दने यया सा तां तथोक्ताम्, आदौ पीतः = पीतवान्, पश्चात् प्रतिबद्धः = नियन्त्रितः, वत्सः = शकृत्करिर्यस्याः सा तां तथोक्ताम् 'शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्' इत्यमरः, ऋषेः = वशिष्ठस्य, धेनुं = नन्दिनीम्, वनाय = वनं गन्तुं, मुमोच = मुक्तवान् ।

समासः—यश एव धनं यस्य सः यशोधनः । प्रकर्षेण जायन्ते इति प्रजाः । अधि अधिकं पातीति अधिपः, गन्धश्च माल्यं च गन्धमाल्ये, जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् । (अत्र नन्दिन्याः प्रयोजककर्तृत्वं सुदक्षिणायाश्च प्रयोजककर्तृत्वं विवक्षितमिति 'प्रतिग्राहित' इत्यत्र णिच् कृतः, प्रकृते नन्दिन्यां प्रयोजककर्तृत्वं तूष्णीम्भावस्याप गन्धमाल्यस्वीकरणमात्रेणापि निर्वहति इत्यवधातव्यम्) पीतं पानम् अस्यास्तीति पीतः, (दुग्धपानकर्तुर्वत्सस्य विशेषणम् ।) पीतः (पश्चात्) प्रतिबद्धः वत्सः यस्याः सा पीतप्रतिबद्धवत्सा, तां पीतप्रतिबद्धवत्साम् । धीयते (पायते) वत्सैरिति धेनुः, तां धेनुम् ।

अभि०—प्रभाते राजा दिलीपः सुदक्षिणया कृतपूजां पीतवत्सां वशिष्ठस्य धेनुं वने विचरितुं मुक्तवान् ।

हिन्दी—रात बीत जाने पर प्रातःकाल, प्रजा का पालन करने वाले यश को ही धन माननेवाले राजा दिलीप ने, महारानी सुदक्षिणा ने चन्दन तथा पुष्पमाला से जिसकी अर्चना की है और दूध पी लेने के पश्चात् जिसका बछड़ा बाँध दिया गया है ऐसी ऋषि वशिष्ठ की धेनु को वन में चराने के लिए खोल दिया ॥ १ ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

सञ्जीविनी—पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । 'स्वैरिणी पांसुला' इत्यमरः । 'सिध्मादिभ्यश्च'' इति लच्प्रत्ययः । अपांसुलानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तम् । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः । तस्या धेनोर्मार्गम् । स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वेदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपदप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालङ्कारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

अन्वयः—अपांसुलानां, धुरि, कीर्तनीया, मनुष्येश्वरधर्मपत्नी, खुरन्यासपवित्रपांसुं, तस्याः, मार्गम्, श्रुतेः, अर्थम्, स्मृतिः, इव, अन्वगच्छत् ।

वाच्य०—मनुष्येश्वरधर्मपत्न्या तस्याः मार्गः श्रुतेरर्थः स्मृत्या इव अन्वगम्यत ।

व्याख्या—पांसवो = दोषाः आसां सन्तीति पांसुलाः = स्वैरिण्यः, 'स्वैरिणी पांसुला' इत्यमरः । न पांसुला इति अपांसुलास्तासामपांसुलानाम् = पतिव्रतानाम्, धुरि = अग्रे, कीर्तनीया = प्रशंसनीया, मनुष्याणाम् ईश्वरो मनुष्येश्वरस्तस्य धर्मार्थं पत्नी = इति मनुष्येश्वरधर्मपत्नी = सुदक्षिणा, खुराणां = शफानां न्यासाः = निक्षेपाः खुरन्यासाः तैः पवित्राः = पूताः पांसवः धूलयो यस्य स तं खुरन्यासपवित्रपांसुम् = शफनिःक्षेपपवित्रीकृतरजःकणम्, तस्याः = नन्दिन्याः, मार्गम् = पन्थानम्, स्मृतिः = मन्वादिः, श्रुतेः = वेदस्य, अर्थम् = अभिधेयम्, इव = यथा, अन्वगच्छत् = अन्वव्रजत् ।

समा०—पांसवः (दोषाः) आसां सन्तीति पांसुलाः, न पांसुलाः अपांसुलाः, तासाम् अपांसुलानाम् । मनुष्याणाम् ईश्वरः, मनुष्येश्वरः, धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी, मनुष्येश्वरस्य धर्मपत्नी मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुराणां न्यासाः खुरन्यासाः खुरन्यासैः पवित्राः पांसवः (धूलयः) यस्य सः खुरन्यासपवित्रपांसुः तं खुरन्यासपवित्रपांसुम् ।

अभि०—पतिव्रतानामग्रगण्या सुदक्षिणा यथा, स्मृतयः श्रुतिमनुसरन्ति तथैव नन्दिनीपादनिक्षेपेण पवित्रं मार्गमनुसृतवती ।

हिन्दी—पतिव्रताओं में प्रथम, राजा दिलीप की पत्नी सुदक्षिणा ने नन्दिनी के खुरों के रखने से पवित्र धूलि वाले मार्ग का उसी प्रकार अनुसरण किया, जिस प्रकार मन्वादि स्मृतियाँ वेदार्थ का अनुसरण करती हैं ॥ २ ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

सञ्जीविनी—दयालुः कारुणिकः 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । "स्पृहिगृहि" इत्यादिना-लुप्रत्ययः । यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः । "कुगतिप्रादयः" इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् । "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेक-पदार्थग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधरामुर्वीमिव जुगोप ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनैव ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरा-मित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्वयः—दयालुः, यशोभिः सुरभिः, राजा, दयितां, तां, निवर्त्य, सौरभेयीम् , पयोधरीभूतचतुः-समुद्राम् , गोरूपधराम् , उर्वीम् , इव, जुगोप ।

वाच्य०—दयालुना राज्ञा सौरभेयी गोरूपधरा उर्वी इव जुगुपे ।

व्याख्या—दया अस्यास्तीति दयालुः=कारुणिकः, 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । यशोभिः= कीर्तिभिः, सुरभिः=मनोज्ञः, 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपीति विश्वः' राजा=दिलीपः, दयितां=प्रियां, तां=सुदक्षिणाम् , निवर्त्य=परावर्त्य, सुरभेरपत्यं स्त्री सौरभेयी ताम् सौरभेयीम्=नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः पयसां धराः पयोधराः=स्तनाः, न पयोधरा अपयोधराः अपयोधराः पयोधराः सम्पद्य-मानाः इति पयोधरीभूताः—स्तनीभूताः, चत्वारः=चतुःसंख्यकाः, समुद्राः=सागराः, यस्याः सा तां तथोक्ताम् । धेनुपक्षे पयसा=दुग्धेन, अधरीभूताः=तिरस्कृताः, चत्वारः समुद्रा यया सा तां तथोक्ताम् । गोः रूपं गोरूपं गोरूपस्य धरा गोरूपधरा तां गोरूपधराम्=गोरूपिणीम् , उर्वीम्=पृथिवीम् , इव= यथा, जुगोप=ररक्ष ।

समा०—सुरभेः (गोः अर्थात् कामधेनोः) अपत्यं स्त्री सौरभेयी, तां सौरभेयीम् । धरन्तीति धराः, पयसां धराः पयोधराः, अपयोधराः पयोधराः सम्पद्यमानाः पयोधरीभूताः, पयोधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः सा पयोधरीभूतचतुःसमुद्रा, तां पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम् (इति उर्वीपक्षे) । अनधराः (उच्चाः) अधराः सम्पद्यमानाः अधरीभूताः (नीचभूताः) पयसा (दुग्धेन) अधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः सा पयोधरीभूतचतुःसमुद्रा, तां पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम् (इति तु गोपक्षे) । धरतीति धरा, गोः रूपं गोरूपम् गोरूपस्य धरा गोरूपधरा, तां गोरूपधराम् ।

अभि०—राजा दिलीपः सुदक्षिणां परावर्त्य पृथिवीमिव वशिष्ठधेनुं पालयाम्बभूव ।

हिन्दी—दयायुक्त सत्कीर्तियों से सुशोभित महाराजा दिलीप अपनी पत्नी सुदक्षिणा को लौटाकर, दूध से चारों समुद्रों को तिरस्कृत कर दिया है जिसने ऐसी उस धेनु को, चार समुद्रों को चार स्तनों के रूप में धारण की हुई गौ के रूप में उपस्थित पृथ्वी के समान रक्षा करने लगा ॥ ३ ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

सञ्जीविनी—व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह । न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरान्न । कुतः ? हि यस्मात्कारणान्मनोः प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्येणैव गुप्ता रक्षिता । नहि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

अन्वयः—व्रताय, धेनोः, अनुचरेण, तेन, शेषः, अपि, अनुयायिवर्गः, न्यषेधि, तस्य, शरीररक्षा, अन्यतः, न, हि, मनोः, प्रसूतिः, स्ववीर्यगुप्ता, (भवति) ।

वाच्य०—धेनोः अनुचरः, सः, शेषमपि, अनुयायिवर्गं न्यषेधीत् । तस्य शरीररक्षया अन्यतः न (भूयते) । मनोः प्रसूत्या स्ववीर्यगुप्तया भूयते ।

व्याख्या—व्रताय = नियमाय, व्रतं कर्तुमित्यर्थः, धेनोः = नन्दिन्याः, अनु = पश्चात् चरति = गच्छति इति अनुचरस्तेन, अनुचरेण = सेवकेन, तेन = राज्ञा दिलीपेन, शेषः = अवशिष्टः, अपि, अनु = पश्चात् यान्तीति अनुयायिनस्तेषां वर्गः = समूह इति अनुयायिवर्गः, न्यषेधि = निवर्तितः, तस्य = दिलीपस्य शरीरस्य = देहस्य, रक्षा = पालनम् , अन्यतः = पुरुषान्तरात् , न = नहि, भवति । हि = यस्मात्कारणात् , मनोः = वैवस्वतस्य, (प्रसूयते इति प्रसूतिः) प्रसूतिः = सन्ततिः, स्वस्य = निजस्य, वीर्यं = पराक्रमः, तेन स्ववीर्येण गुप्ता = रक्षिता भवतीति शेषः ।

समा०—अनु (पश्चात्) चरतीति अनुचरः, तेन अनुचरेण । अनुयातुं (गन्तुम्) शीलं येषां ते अनुयायिनः, अनुयायिनां वर्गः अनुयायिवर्गः । शीर्यते (स्वयं विदीर्यते) इति शरीरम् , शरीरस्य रक्षा शरीररक्षा । स्वस्य वीर्यं स्ववीर्यम् . स्ववीर्येण गुप्ता स्ववीर्यगुप्ता ।

अभि०—राज्ञा दिलीपेन सर्वोऽपि भृत्यवर्गः, परावर्तितः, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नाः स्वशरीररक्षणे अन्यस्य साहाय्यं नाभिलषन्ति, ते स्वपराक्रमेणैव सुरक्षिता भवन्तीत्यर्थः ।

हिन्दी—गोसेवा रूपी व्रत का पालन करने के लिये नन्दिनी के सेवक राजा दिलीप ने सुदक्षिणा को लौटाने के बाद बचे हुए अनुचर समूह को भी पीछे आने से रोक दिया । राजा दिलीप की शरीररक्षा के लिये दूसरे मनुष्य की आवश्यकता नहीं थी, क्योंकि मनु के कुल में उत्पन्न राजा अपने ही पराक्रम से अपनी रक्षा कर लेते थे ॥ ४ ॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सञ्जीविनी—सम्राण्मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा आस्वादवद्भी रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । तृणानां कवलैर्ग्रासैः । 'ग्रासस्तु कवलः पुमान्' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च । तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः । *'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः* ॥ ५ ॥

अन्वयः—सम्राट्, सः, आस्वादवद्भिः, तृणानां, कवलैः, कण्डूयनैः, दंशनिवारणैः, अव्याहतैः, स्वैरगतैः, च, तस्याः, समाराधनतत्परः, अभूत्।

वाच्य०—सम्राजा तेन तस्याः समाराधनतत्परेण अभावि।

व्याख्या—सम्यक् राजते = प्रकाशते, इति सम्राट् = मण्डलेश्वरः, सः = राजा दिलीपः, आस्वादो विद्यते येषु ते आस्वादवन्तस्तैः आस्वादवद्भिः = रसवद्भिः, तृणानां = घासानां, कवलैः = ग्रासैः, कण्डूयनैः = खर्जनैः, दंशानां = वनमक्षिकाणाम्, निवारणानि = दूरीकरणानि तैः, दंशनिवारणैः = वनमक्षिकानिराकरणैः, न व्याहतानि अव्याहतानि तैः, अव्याहतैः = अप्रतिहतैः, स्वैरं = स्वच्छन्दं, गतानि = गमनानि तैः स्वैरगतैः = स्वेच्छयाविचरणैः, च = अपि, तस्याः = धेनोः, सम्यगाराधनम् समाराधनम्, तदेव परं प्रधानं यस्य सः, तत्परः = नन्दिनीशुश्रूषासक्तः, अभूत् = आसीत्।

समा०—आस्वादः (अभिरुचिः) एषामस्तीति आस्वादवन्तः, तैः आस्वादवद्भिः। दंशानां निवारणानि, तैः दंशनिवारणैः। न व्याहतानि अव्याहतानि, तैः अव्याहतैः। स्वैराणि (स्वैरेण वा) च तानि गतानि च स्वैरगतानि। तदेव परं (प्रधानं) यस्य सः तत्परः, सम्यग् आराधने तत्परः समाराधनतत्परः।

अभि०—चक्रवर्ती राजा दिलीपः निजकरोपनीतानां रसवत्सुकोमलघासानां ग्रासप्रदानेन, गात्रखर्जनेन, वनमक्षिकापसारणेन स्वच्छन्दगमनानिरोधेन च तस्याः सेवासक्तोऽभूत्।

हिन्दी—चक्रवर्ती राजा दिलीप सरस कोमल-कोमल घास के ग्रासों से, शरीर के खुजलाने से, जंगली मच्छरों के उड़ाने से एवं बेरोक-टोक स्वच्छन्द विचरण से उस वशिष्ठ ऋषि की धेनु की सेवा में संलग्न हुए ॥ ५ ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

सञ्जीविनी—भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन्। स्थितिरूर्ध्वावस्थानम्। प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः। निषेदुषीं निषण्णाम्। उपविष्टामित्यर्थः। "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुप्रत्ययः। "उगितश्च" इति ङीप्। आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः। उपविष्टः सन्नित्यर्थः। जलमाददानां जलं पिबन्तीं जलाभिलाषी। जलं पिबन्नित्यर्थः। इत्थं छायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—भूपतिः तां, स्थितां (सतीम्) स्थितः (सन्) प्रयातां (सतीम्) उच्चलितः (सन्) निषेदुषीम् (सतीम्) आसनबन्धधीरः (सन्) जलम् आददानां (सतीम्) जलाभिलाषी (सन्) (इत्थम्) छाया इव अन्वगच्छत्।

वाच्य०—भूपतिना सा धेनुः छायया इव अन्वगम्यत।

व्याख्या—भुवः = पृथिव्याः, पतिः = स्वामी, इति भूपतिः, तां = धेनुम्, स्थिताम् = ऊर्ध्वमवस्थिताम्, सतीमिति शेषः सर्वत्र। स्थितः = ऊर्ध्वमवतिष्ठमानः सन्, प्रयातां = प्रस्थानं कुर्वतीम्, उच्चलितः = प्रस्थानं कुर्वन्, निषेदुषीम् = उपविष्टाम्, आसनस्य बन्धः, आसनबन्धस्तस्मिन् धीरः, आसनबन्धधीरः = उपविष्टः सन्, जलम् = सलिलम् आदत्त इति आददाना ताम् आददानां = पिब-

न्वीम् । जलमभिलषति इति जलाभिलाषी = जलं पिबन् (स्वयं) छाया = प्रतिबिम्बं येनोपरिति भवत्, इव = यथा, अन्वगच्छत् = अन्वव्रजत् ॥

समा०—भुवः पतिः भूपतिः । आसनस्य बन्धः आसनबन्धः आसनबन्धे धीरः आसनबन्धधीरः । जलम् अभिलषितुं शीलमस्यासौ जलाभिलाषी । आदत्ते इति आददाना, ताम् आददानाम् ।

अभि०—धेनुसेवायां संलग्नो राजा दिलीपः तच्छायासदृशः तदनुसरणमकरोत् ।

हिन्दी—पृथ्वी का स्वामी राजा दिलीप नन्दिनी के खड़े होने पर स्वयं भी खड़ा होता था और चलने पर चलता था, बैठने पर बैठता था एवं जल पीने पर प्यासे की तरह जल पीने लगता था इस प्रकार छाया की तरह उसने नन्दिनी का अनुसरण किया ॥ ६ ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

सञ्जीविनी—न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवायं महेन्द्रियूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्बहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥ ७ ॥

अन्वय—न्यस्तचिह्नाम्, अपि, तेजोविशेषानुमितां, राजलक्ष्मीम्, दधानः, सः, अनाविष्कृतदानराजिः, अन्तर्मदावस्थः, द्विपेन्द्रः, इव, आसीत् ।

वाच्य०—राजलक्ष्मीं दधानेन तेन, अन्तर्मदावस्थेन, द्विपेन्द्रेण, इव, अभूयत ।

व्याख्या—न्यस्तानि = परित्यक्तानि, चिह्नानि = छत्रचामरादीनि यस्याः सा न्यस्तचिह्ना तां न्यस्तचिह्नाम् अपि, तेजसः = प्रतापस्य विशेषः = अतिशयः, तेन, अनुमिता = तर्किता तां तेजोविशेषानुमितां, राज्ञः = नृपस्य, लक्ष्मीः = श्रीः, तां राजलक्ष्मीम्, शोभातिशयमित्यर्थः, दधानः = बिभ्राणः, सः = राजा दिलीपः, न आविष्कृता = न प्रकटीकृता, दानस्य = मदस्य, राजिः = लेखा येन सः तथोक्तः । मदस्य = दानस्य, अवस्था = दशा मदावस्था = दशा मदावस्था, अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः, अन्तर्मदावस्थः, द्वाभ्यां = मुखशुण्डाभ्यां पिबन्तीति द्विपास्तेषामिन्द्रः, द्विपेन्द्रः = गजेन्द्रः, इव = यथा, आसीत् = अभूत् ।

समा०—न्यस्तानि चिह्नानि यस्याः सा न्यस्तचिह्ना, तां न्यस्तचिह्नाम् । तेजसः विशेषः तेजोविशेषः, तेजोविशेषेण अनुमिता तेजोविशेषानुमिता, तां तेजोविशेषानुमिताम् । राज्ञः लक्ष्मीः राजलक्ष्मीः तां राजलक्ष्मीम् । न आविष्कृता अनाविष्कृता, दानस्य राजिः दानराजिः अनाविष्कृता दानराजिः येन सः अनाविष्कृतदानराजिः । मदस्य अवस्था मदावस्था, अन्तः (अभ्यन्तरे) मदावस्था यस्य सः अन्तर्मदावस्था । द्वाभ्यां (शुण्डतुण्डाभ्यां) पिबन्तीति द्विपाः, द्विपानाम् इन्द्रः द्विपेन्द्रः

अभि०—यथा द्विपेन्द्रः, अनाविष्कृतमदः सन्नपि निजाभ्यन्तरगतां मदावस्थां स्वतेजोविशेषेण बोधयति एवं राजा दिलीपोऽपि छत्रचामरादीनि राजलक्षणानि अधारयन्नपि स्वप्रभावातिशयेन स्वकीयं चक्रवर्तित्वमनुमापयति स्म ।

हिन्दी—यद्यपि उस समय राजा दिलीप छत्र-चामर आदि समस्त राजचिह्नों से शोभित नहीं थे, तथापि अपने प्रभावातिशय के कारण अनुभाव से शात राजलक्ष्मी को धारण करते हुए उस गजराज की तरह दीख पड़ते थे जिसका मद बाहर भले ही प्रकट न हो पर जिसकी भव्य आकृति से मद का भीतर रहना स्पष्ट झलकता है ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

सञ्जीविनी—लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैरुपलक्षितः । "इत्थंभूतलक्षणे" इति तृतीया । स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन् । "धनुषश्च" इत्यनङादेशः । मुनिहोमधेनो रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात् । वन्यान्वने भवान्दुष्टसत्त्वान्दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यन्शिक्षयिष्यन्निव दावं वनम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—लताप्रतानोद्ग्रथितैः, केशैः (उपलक्षितः), सः, अधिज्यधन्वा (सन्) मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात्, वन्यान्, दुष्टसत्त्वान्, विनेष्यन्, इव, दावं, विचचार ।

वाच्य०—तेन अधिज्यधन्वना सता दुष्ट-सत्त्वान् विनेष्यता इव दावः विचेरे ।

व्याख्या—लतानां = वल्लीनां, प्रतानैः = कुटिलतन्तुभिः, उद्ग्रथिताः = उन्नमय्य गुम्फिता ये केशाः, तैः लताप्रतानोद्ग्रथितैः, केशैः = कचैः (उपलक्षितः) । 'कचः केशः शिरोरुहः', इत्यमरः । सः = राजा दिलीपः, अधिज्यम् = आरोपितमौर्वीकं, धनुः = कोदण्डः यस्य सः, अधिज्यधन्वा (सन्) मुनेः = वशिष्ठस्य, होमधेनुः = होमार्थं पालिता गौः होमधेनुः, तस्याः, मुनिहोमधेनोः = नन्दिन्याः, रक्षायाः = पालनस्य अपदेशः = व्याजः तस्मात् रक्षापदेशात् । वने भवा वन्यास्तान् वन्यान् = जांगलिकान्, दुष्टाश्च ते सत्त्वास्तान् दुष्टसत्त्वान् = हिंसकजन्तून्, विनेष्यन् = शिक्षयिष्यन् इव = यथा, दावं = वनं, विचचार = विचरति स्म ।

समा०—लतानां प्रतानानि लताप्रतानानि, उन्नमय्य ग्रथिताः उद्ग्रथिताः, लताप्रतानैः उद्ग्रथिताः लताप्रतानोद्ग्रथिताः, तैः लताप्रतानोद्ग्रथितैः । अधि (आरोपिता) ज्या (मौर्वी) यस्य तत् अधिज्यम्, अधिज्यं धनुः यस्य सः अधिज्यधन्वा । होमस्य धेनुः होमधेनुः मुनेः होमधेनुः मुनिहोमधेनुः, तस्याः मुनिहोमधेनोः । रक्षायाः अपदेशः रक्षापदेशः, तस्मात् रक्षापदेशात् । वने भवाः वन्याः, तान् वन्यान् । दुष्टाश्च ते सत्त्वाश्च दुष्टसत्त्वाः, तान् दुष्टसत्त्वान् । विनेष्यतीति विनेष्यन् ।

अभि०—राजा दिलीपः कुटिलतन्तुगुम्फितकेशः धनुष्पाणिः सन् वने भ्रमणं कृतवान्, तत् वशिष्ठधेनुरक्षणव्याजेन दुष्टहिंसकव्याघ्रादीनां शिक्षणार्थमिवेति भाति स्म ।

हिन्दी—लताओं के टेढ़े-मेढ़े सूत के समान तृणों से बँधे हुए बालों से सुशोभित वह राजा दिलीप प्रत्यञ्चा चढ़े धनुष को लेकर वशिष्ठ के हवन की सामग्री (घृतादि) देनेवाली उस गौ की रक्षा के बहाने दुष्ट सिंहादि जन्तुओं का शासन करने के लिये मानों वन में विचरण कर रहा था ॥ ८ ॥

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

सञ्जीविनी—विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य। पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य। 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः। अनेनास्य महानुभावः सूचितः। तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः। उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम्। 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः। विरावैः शब्दैः। आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम्। जयशब्दमित्यथः। 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः। उदीरयामासुवाचदन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

अन्वयः—विसृष्टपार्श्वानुचरस्य, पाशभृता समस्य, तस्य, पार्श्वद्रुमाः, उन्मदानां, वयसां, विरावैः आलोकशब्दम्, उदीरयामासुः, इव।

वाच्य०—तस्य पार्श्वद्रुमैः, आलोकशब्दः, उदीरयाञ्चक्रे।

व्याख्या—पार्श्वयोः अनुचराः पार्श्वानुचराः, विसृष्टाः = त्यक्ताः पार्श्वानुचराः = समीपवर्ति-सेवकाः, येन सः, तस्य विसृष्टपार्श्वानुचरस्य, पाशं बिभर्तीति पाशभृत्तेन पाशभृता = वरुणेन "प्रचेता वरुणः पाशी" इत्यमरः। समस्य = तुल्यस्य, तस्य = राज्ञः, पार्श्वयोः = अन्तिकयोः, द्रुमाः = वृक्षा इति पार्श्वद्रुमाः। उद्गतः, मदा येषान्ते उन्मदास्तेषामुन्मदानाम् = उत्कटमदानां, वयसां = पक्षिणां, विरावैः = शब्दैः, आलोकस्य शब्दम् आलोकशब्दम् = जयशब्दम्, उदीरयामासुः = कथयामासुः, इव इत्युत्प्रेक्षा।

समा०—अनु चरन्तीति अनुचराः, पार्श्वयोः अनुचराः, पार्श्वानुचराः विसृष्टाः पार्श्वानुचराः येन सः विसृष्टपार्श्वानुचरः, तस्य विसृष्टपार्श्वानुचरस्य। पाशं बिभर्तीति पाशभृत्, तेन पाशभृता। पार्श्वयोः द्रुमाः पार्श्वद्रुमाः। उद् (उत्कृष्टः) मदः येषां तानि उन्मदानि, तेषाम् उन्मदानाम्। आलोकस्य शब्दः आलोकशब्दः, तम् आलोकशब्दम्।

अभि०—परित्यक्तसेवकवर्गस्यापि वरुणतुल्यप्रभावस्य तस्य राज्ञो दिलीपस्य, उभयपार्श्वस्थितेषु वृक्षेषु स्थितानां पक्षिणां कूजितं बन्दिजनभाषितजयशब्द इवाभवत्।

हिन्दी—समीपवर्ती सेवकों को छोड़ देने पर भी वरुण के समान प्रभावशाली राजा दिलीप के आस पास के वृक्षों ने मतवाले पक्षियों के शब्द द्वारा जय शब्द उच्चारण किया। अर्थात् 'महाराज की जय हो' कहा, ऐसा जान पड़ता था ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम्।
अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

सञ्जीविनी—मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता आरात्समीपेऽभिवर्तमानम्। 'आराद्दूर-समीपयोः' इत्यमरः। मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः। स इवाभातीति मरुत्सखाभम्। 'आतश्चोप-सर्गे' इति कप्रत्ययः। अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः। पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचा-रार्थैर्लाजैराचारलाजैरिव अवाकिरन्। तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः। सखा हि सखायमागतमुप-चरतीति भावः ॥ १० ॥

अन्वयः—मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः आरात्, अभिवर्तमानम्, मरुत्सखाभम्, अर्च्यम्, तम्, प्रसूनैः, पौरकन्याः, आचारलाजैः, इव, अवाकिरन्।

वाच्य०—बाललताभिः, अर्च्यः, सः, प्रसूनैः, पौरकन्याभिरिव, अवाकीर्यत।

व्याख्या—मरुता = वायुना, प्रयुक्ताः = प्रेरिताः, इति मरुत्प्रयुक्ताः, बालाश्च ताः लताः बाललताः = बालवल्लर्यः, आरात् = समीपे, अभिवर्तते इति अभिवर्तमानस्तमभिवर्तमानम् = विद्यमानम्, मरुतः = वायोः, सखा = मित्रम्, इति मरुत्सखः अग्निरित्यर्थः, तस्य, आभा, इव, आभा = कान्तिः, यस्य सः, तम् मरुत्सखाभम्, अतएव, अर्च्यं = पूज्यं, तं = दिलीपम्, प्रसूनैः = पुष्पैः, पुरे भवाः पौरास्तेषां कन्याः पौरकन्याः = नागरिकबालिकाः, आचारार्थं = मंगलार्थं लाजाः तैः, आचारलाजैः, इव = यथा, अवाकिरन् = ववृषुः।

समा०—मरुता प्रयुक्ताः मरुत्प्रयुक्ताः। बालाश्च ताः लताश्च बाललताः। अभि (अभिमुखं) वर्तते इति अभिवर्तमानः, तम् अभिवर्तमानम्। मरुतः सखा मरुत्सखः, मरुत्सख इव आभाति इति मरुत्सखाभः, तं मरुत्सखाभम्। अर्चितुं योग्यः अर्च्यः, तम् अर्च्यम्। पुरे भवाः पौराः पौराश्च ताः पौराणां वा कन्याः पौरकन्याः। आचारार्थाः लाजाः आचारलाजाः (उत्तरपदलोपः), तैः आचारलाजैः।

अभि०—वह्नितुल्यदीप्तिमन्तं राजानं दिलीपमागतं दृष्ट्वा बाललताः समीपे वर्तमानस्य दिलीपस्योपरि पुष्पवृष्टिम् अकुर्वन्, यथा पौरकन्याः मंगलार्थं लाजवर्षणम् कुर्वन्ति।

हिन्दी—वायु से प्रेरित कोमल लताओं ने अग्नि के समान तेजस्वी एवं समीप में आये हुए पूजनीय राजा दिलीप के ऊपर उसी प्रकार फूलों को वर्षा की जिस प्रकार नगरवासियों की बालिकायें मंगलार्थ धान के लावों की वर्षा करती हैं॥ १०॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः॥ ११॥

सञ्जीविनी—धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः। एतेन भयसंभावना दर्शिता। तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः कर्तृभिः। दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तद्दयार्द्रभावं तदाख्यातम्। दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः। 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः। तथाविधं वपुरालोकयन्त्यो हरिण्योऽक्ष्णां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः। "विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च" इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः॥ ११॥

अन्वयः—धनुर्भृतः अपि अस्य, विशङ्कैः, अन्तःकरणैः, दयार्द्रभावम्, आख्यातम्, वपुः, विलोकयन्त्यः, हरिण्यः, अक्ष्णाम्, प्रकामविस्तारफलम्, आपुः।

वाच्य—विलोकयन्तीभिः, हरिणीभिः, अक्ष्णां प्रकामविस्तारफलम्, आपे।

व्याख्या—धनुर्बिभर्ति इति धनुर्भृत् तस्य धनुर्भृतः = चापधारिणः, अपि = विरोधे, अस्य = राज्ञो दिलीपस्य, विगता = नष्टा, शंका = भीतिः, येषान्तैः, विशंकैः अन्तःकरणैः = मनोभिः (कर्तृभिः), दयया = करुणया, आर्द्रः = पूर्णः, भावः = अभिप्रायः, यस्य तत्तथोक्तम्, आख्यातम् = प्रकटितम्, कृपापरिपूर्णमेतद्वपुरिति कथितमित्यर्थः, वपुः = शरीरम्, विलोकयन्त्यः = पश्यन्त्यः, हरिण्यः = मृग्यः,

अक्ष्णाम् = नेत्राणाम्, प्रकामं = यथेष्टं विस्तारस्तस्य फलमिति प्रकामविस्तारफलम् = अत्यन्तविशालता-फलम्, आपुः = प्रापुः।

समा०—धनुः बिभर्तीति धनुर्भृत्, तस्य धनुर्भृतः। विगता शंका येभ्यस्तानि विशंकानि, तैः विशंकैः। अन्तः (अन्तःस्थानि) करणानि अन्तःकरणानि, तैः अन्तःकरणैः। दयया आर्द्रः भावः यस्य तत् दयार्द्रभावम्, प्रकामं विस्तारः प्रकामविस्तारः, प्रकामविस्तारस्य फलं प्रकामविस्तारफलम्।

अभि०—यद्यपि राजा दिलीपः धनुर्धारः सन् बाह्यतः भयप्रद आसीत्, किन्तु मृग्यः स्वचित्तैः राज्ञो दयार्द्रभावं विज्ञाय, भयरहिताः सत्यः निर्निमेषदृष्ट्या दिलीपशरीरं विलोकयन्त्यः निजनेत्रविस्तृतेः साफल्यं प्रापुः।

हिन्दी—धनुष को धारण करने पर भी राजा दिलीप का शरीर दयापूर्ण है ऐसा भयरहित अपने अन्तःकरणों के द्वारा जानकर एकटक देखती हुई हरिणियों ने अपने नेत्रों के विशाल होने का फल प्राप्त किया अर्थात् अपने अन्तःकरण के विश्वास से निश्चिन्त होकर राजा को देखा ॥ ११ ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

सञ्जीविनी—स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः। अत एव कूजद्भिः स्वनद्भिः। कीचकैर्वेणुविशेषैः। 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। वंशः सुषिरवाद्यविशेषः। 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः। आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा। कुञ्जेषु लतागृहेषु। 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः। वनदेवताभिरुद्गीयमानमुच्चैर्गीयमानं स्व यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥ १२ ॥

अन्वयः—सः, मारुतपूर्णरन्ध्रैः, कूजद्भिः, कीचकैः, आपादितवंशकृत्यम्, कुञ्जेषु, वनदेवताभिः, उच्चैः, उद्गीयमानं, स्व, यशः, शुश्राव।

वाच्य०—तेन स्वं यशः शुश्रुवे।

व्याख्या—सः = राजा दिलीपः, मारुतेन = वायुना, पूर्णानि = पूरितानि, रन्ध्राणि = छिद्राणि येषान्ते मारुतपूर्णरन्ध्रास्तैः, तथोक्तैः, (अतएव) कूजद्भिः शब्दं कुर्वद्भिरित्यर्थः, कीचकैः = वेणु-विशेषैः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। आपादितं = सम्पादितं वंशस्य = वेणु-विशेषस्य कृत्यं = कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा क्रियाविशेषणमेतत्, कुञ्जेषु = लतागृहेषु, वनस्य = अरण्यस्य, देवताः = अधिष्ठातृदेव्यः, ताभिः वनदेवताभिः, उच्चैः = तारस्वरेण, उद्गीयमानम् = स्तूय-मानम्, स्वं = स्वकीयं, यशः = कीर्तिम्, शुश्राव = आकर्णयामास, श्रुतवानित्यर्थः।

समा०—मारुतेन पूर्णानि रन्ध्राणि येषां ते: मारुतपूर्णरन्ध्राः, तैः मारुतपूर्णरन्ध्रैः। कूजन्तीति कूजन्तः, तैः कूजद्भिः। वंशस्य कृत्यम् वंशकृत्यम्, आपादितं वंशकृत्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा आपादितवंशकृत्यम्। वनस्य देवताः वनदेवताः, ताभिः। उद् (उच्चैः) गायमान उद्गीयमानम्।

अभि०—प्रवहन्मरुत्पूरणेन स्वतः शब्दायमानाः वंशाः वाद्यकृत्यं कुर्वन्ति, लतागृहेषु वनदेवता तारस्वरेण राज्ञः कीर्तिं गायन्ति, इदं राजा दिलीपः श्रुतवान्।

हिन्दी—उस राजा दिलीप ने वायु से भरे छिद्रों से बजते हुए कीचक नामक बाँसों के द्वारा बाँसुरी का कार्य जिस गान में हो रहा है ऐसे वन की देवियों द्वारा जोर से गाये जानेवाले अपने उस यशगान को सुना ॥ १२ ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

सञ्जीविनी—गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम् 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः। तुषारैः सीकरैः 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः। पृक्तः संपृक्तोऽनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी। ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान्। एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम्। अत एवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे। आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥ १३ ॥

अन्वयः—गिरिनिर्झराणाम्, तुषारैः, पृक्तः, अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी, पवनः, अनातपत्रम्, आतपक्लान्तम्, आचारपूतं तं सिषेवे।

वाच्य०—पवनेन आचारपूतः सः सिषेवे।

व्याख्या—गिरिषु=पर्वतेषु, निर्झराः=वारिप्रवाहाः, तेषां गिरिनिर्झराणाम्, "वारिप्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः। तुषारैः=सीकरैः जलबिन्दुभिरित्यर्थः, "तुषारौ हिमसीकरौ" इति शाश्वतः। पृक्तः=सम्पृक्तः, अनसः=शकटस्याकं गतिं घ्नन्तीति अनोकहास्तेषामनोकहानाम्=वृक्षाणाम्, आकम्पितानि=ईषत्कम्पितानि यानि पुष्पाणि=कुसुमानि, तेषां गन्धः=सौरभम् अस्यास्तीति अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी, पुनातीति पवनः=वायुः, आतपात्=घर्मात् त्रायते इति आतपत्रम्, न विद्यते-आतपत्रं यस्य सः, अनातपत्रस्तमनातपत्रम्=छत्ररहितम्, (अत एव) आतपेन=घर्मेण, औष्ण्येनेत्यर्थः, क्लान्तम्=म्लानम्, आचारेण=सदाचारेण पूतं=पवित्रं, तं=राजानं दिलीपं, सिषेवे=सेवितवान्।

समा०—गिरेः निर्झराः गिरिनिर्झराः, तेषां गिरिनिर्झराणाम्। अनसः (शकटस्य) अकं (गतिम्) घ्नन्तीति अनोकहाः, आकम्पितानि च तानि पुष्पाणि च आकम्पितपुष्पाणि, अनोकहानाम् आकम्पितपुष्पाणि अनोकहाकम्पितपुष्पाणि, अनोकहाकम्पितपुष्पाणां गन्धः अस्यास्तीति अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी। आतपेन क्लान्तः आतपक्लान्तः तम् आतपक्लान्तम्। आतपात्त्रायत इति आतपत्रम्, न विद्यते आतपत्रं यस्य सः अनातपत्रः तम् अनातपत्रम्। आचारैः पूतः आचारपूतः तम् आचारपूतम्।

अभि०—शीतलः, मन्दः, सुरभिश्च वायुः, छत्ररहितं घर्मपीडितं सदाचारेण शुद्धं तं दिलीपं सेवितवान्, आचारपूतत्वेन स राजा पवनस्यापि सेव्य इति भावः।

हिन्दी—पर्वतीय झरनों के जलकणों से युक्त अत एव शीतल तथा वृक्षों के धीरे २ हिलते हुए फूलों की गन्धवाला अर्थात् शीतल, मन्द एवं सुगन्ध युक्त वायु छत्र रहित अतएव धूप से मुरझाये हुए एवं सदाचार से पवित्र राजा दिलीप की सेवा करने लगा ॥ १३ ॥

**शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥**

सञ्जीविनी—गोप्तरि तस्मिन्राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि दवाग्निर्वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इति चामरः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत इति विशेषा अतिशयिताऽऽसीत् । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिरूनं दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे न पिपीड ॥१४॥

अन्वयः—गोप्तरि, तस्मिन्, वनं, गाहमाने, सति, वृष्ट्या, विना, अपि दवाग्निः, शशाम, फलपुष्पवृद्धिः, विशेषा, आसीत्, सत्त्वेषु (मध्ये) अधिकः, ऊनं न बबाधे ।

वाच्य—दवाग्निना शेमे, फलपुष्पवृद्ध्या विशेषया अभूयत, अधिकेन ऊनः न बबाधे ।

व्याख्या—गोपायतीति गोप्ता तस्मिन् गोप्तरि = रक्षके, वनं = काननं, गाहते असौ गाहमानः तस्मिन् गाहमाने = प्रविशति (सति), वृष्ट्या = वर्षणेन, विना = अन्तरेण, अपि: = विरोधे, दवस्य = वनस्य, अग्निः = वह्निः, इति दवाग्निः "दवदावौ वनानले" इति हैम । शशाम = अशमत, फलानां = सस्यानां, पुष्पाणां = कुसुमानां, वृद्धिः = समृद्धिः, विशेषा = अधिका, आसीत् = अभवत्, सत्त्वेषु = जन्तुषु (मध्ये) अधिकः = प्रबलः व्याघ्रादिः, ऊनं = दुर्बलं हरिणादिकं, न बबाधे = न पीडयामास ।

समा०—दवस्य अग्निः दवाग्निः । फलानि च पुष्पाणि च फलपुष्पाणि, फलपुष्पाणां वृद्धि फलपुष्पवृद्धिः । गाहते इति गाहमानः तस्मिन् गाहमाने ।

अभि०—जगत्पालकस्य राज्ञो दिलीपस्य प्रभावातिशयेन वनप्रवेशक्षण एव वनाग्निः स्वयमेव शान्तोऽभूत्, फलपुष्पवृद्धिः विशिष्टा जाता, प्राणिषु च वैरत्यागः जातः ।

हिन्दी—जगत की रक्षा करने वाले राजा दिलीप के वन में प्रवेश करते ही वर्षा के बिना ही वन की अग्नि शान्त हो गई तथा फल-पुष्पों की खूब वृद्धि हुई और जंगली जन्तुओं के बीच में प्रबल सिंहादि अपने से दुर्बल हरिणादि को नहीं सताने लगे । अर्थात् राजा के वन में प्रवेश करते ही सब उपद्रव शान्त हो गये ॥ १४ ॥

**सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥**

सञ्जीविनी—पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायास्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च । गन्तुं प्रचक्रमे उपक्रान्तवती ॥ १५ ॥

अन्वयः—पल्लवरागताम्रा, पतङ्गस्य, प्रभा, मुनेः, धेनुः, च दिगन्तराणि सञ्चारपूतानि, कृत्वा दिनान्ते, निलयाय, गन्तुम् प्रचक्रमे ।

वाच्य०—पल्लवरागताम्रया पतङ्गस्य प्रभया मुनेः धेन्वा च गन्तुं प्रचक्रमे ।

व्याख्या—पल्लवस्य = किसलयस्य, नवपत्रस्येत्यर्थः, रागः = वर्णः, इति पल्लवरागः स इव ताम्रा = अरुणा इति पल्लवरागताम्रा, पतङ्गस्य = सूर्यस्य 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः। प्रभा = कान्तिः, मुनेः = महर्षिवशिष्ठस्य, धेनुः = नन्दिनी, चः = समुच्चये, दिशां = काष्ठानाम्, अन्तराणि = मध्यमार्गान् इति दिगन्तराणि, सञ्चारेण = गमनेन, पूतानि = पवित्राणि, कृत्वा = विधाय, दिनस्य = दिवसस्य, अन्तः = अवसानम्, तस्मिन् दिनान्ते = सायंकाले, निलयाय = (प्रभापक्षे) अस्तमयाय (धेनुपक्षे), गृहाय, गन्तुं = यातुं, प्रचक्रमे = उपक्रमं चकार।

समा०—पल्लवस्य रागः पल्लवरागः, पल्लवराग इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा। दिशाम्, अन्तराणि दिगन्तराणि तानि दिगन्तराणि। दिनस्य अन्तः दिनान्तः, तस्मिन् दिनान्ते।

अभि०—यथा सायंकाले सूर्यप्रभा अस्तमयाय उपक्रमं करोति तथैव वशिष्ठधेनुरपि सायं वशिष्ठाश्रमं गन्तुमुद्यता अभूत्।

हिन्दी—पल्लववर्ण के समान लाल वर्ण वाली सूर्य की प्रभा तथा वशिष्ठ जी की धेनु ये दोनों, दिशाओं के मध्यभाग को अपने-अपने गमन से पवित्र करके दिन के अन्त में, प्रभा अस्त होने के लिये और धेनु अपने आश्रम में पहुँचने के लिये तैयार हो गई ॥ १५ ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

सञ्जीविनी—मध्यमलोकपालो भूपालः। देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ। 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः। सतां मतेन सद्भिर्मान्येन। "मतिबुद्धि" इत्यादिना वर्तमाने क्तः। "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी। तेन राज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनुः। सतां मतेन विधिनानुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धास्तिक्य-बुद्धिरिव बभौ च ॥ १६ ॥

अन्वय—मध्यमलोकपालः, देवतापित्रतिथिक्रियार्थां, ताम्, अन्वक्, ययौ, सतां, मतेन, तेन, उपपन्ना, सा (सतां मतेन) विधिना (उपपन्ना) साक्षात्, श्रद्धा, इव, बभौ।

वाच्य०—मध्यमलोकपालेन, सा, अन्वग्, यये, उपपन्नया तया साक्षात्, श्रद्धया, इव बभे।

व्याख्या—मध्ये भवः मध्यमः, मध्यमश्चासौ लोक इति मध्यमलोकः, तम्पालयतीति मध्यमलोक-पालः = भूलोकरक्षकः। देवताः = देवाश्च, पितरः = परलोकगताश्च, अतिथयः = प्राघुणिकाश्च, इति देवतापित्रतिथयः, तेषां क्रिया = यज्ञश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तां तथोक्ताम्, तां = नन्दिनीम्, वत्सात्पश्चाद्वर्तमानामिति यावत्। अन्वग् = अनुपदम्, ययौ = जगाम। सतां = सज्जनानां, मतेन = पूजितेन, तेन = राज्ञा दिलीपेन, उपपन्ना = युक्ता, सा = धेनुः, सतां मतेन = साधुजनाचरितेन, विधिना = विधानेन, उपपन्ना = युक्ता, साक्षात् = प्रत्यक्षा, श्रद्धा = आस्तिक्यबुद्धिः, इव = यथा, बभौ = शुशुभे।

समा०—मध्ये भवः मध्यमः मध्यमश्चासौ लोकश्च मध्यमलोकः, मध्यमलोकं पालयतीति मध्यम-लोकपालः। देवताश्च पितरश्च अतिथयश्च देवतापित्रतिथयः, देवतापित्रतिथीनां क्रियैव अर्थः यस्याः सा देवतापित्रतिथिक्रियार्था, तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्।

अभि०—राजा दिलीपः यशादिसाधिकां तां धेनुमनुगच्छन् सन् ययौ, साधुजनपूजितेन तेन युक्ता सती सा धेनुरपि साक्षात् विधिना युक्ता आस्तिक्यबुद्धिरिव शुशुभे ।

हिन्दी—मृत्युलोक की रक्षा करने वाले राजा दिलीप, देव पितर एवं अतिथियों के कार्य यज्ञ श्राद्ध तथा भोजन को सिद्ध करनेवाली उस गौ के पीछे-पीछे चले, और सज्जनों से पूजित राजा से युक्त वह गौ भी सज्जनों द्वारा किये गये अनुष्ठान से युक्त श्रद्धा जैसी सुशोभित होती है उसी प्रकार सुशोभित होने लगी ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

सञ्जीविनी—स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि । बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः । आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि, श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिभिर्मलिनिम्ना श्यामानि । श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इति क्यष्प्रत्ययः । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि । शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरिते', इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । "नडशादाड्ड्वलच्" इति ड्वलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन्ययौ ।

अन्वयः—सः, पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि, आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि, मृगाध्यासितशाद्वलानि, श्यामायमानानि वनानि, पश्यन् (सन्) ययौ ।

वाच्य०—तेन वनानि पश्यता सता यये ।

व्याख्या—सः = राजा दिलीपः, पल्वलेभ्यः = अल्पजलाशयेभ्यः, उत्तीर्णानि = निर्गतानि, वराहाणां = शूकराणां, यूथानि = समूहाः = कुलानि येषु तानि तथोक्तानि, आवासस्य = निवासस्य, वृक्षाः = पादपाः इति, आवास वृक्षास्तेषामुन्मुखाः = अभिमुखाः, आवासवृक्षोन्मुखाः, बर्हिणाः = मयूराः सन्ति येषु तानि तथोक्तानि, मृगैः = हरिणैः अध्यासिताः = अधिष्ठिताः, शाद्वलाः = शादहरिताः = हरिततृणप्रदेशाः, येषु तानि तथोक्तानि, न श्यामानि अश्यामानि अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि = कृष्णीभूतानि वनानि = काननानि, पश्यन् = अवलोकयन् (सन्) ययौ = जगाम ।

समा०—वराहाणां यूथानि वराहयूथानि, पल्वलेभ्यः उत्तीर्णानि वराहयूथानि येषु तानि पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि तानि पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि । आवासस्य वृक्षाः आवासवृक्षाः, उद्गतं मुखं येषां ते उन्मुखाः, उन्मुखाश्च ते बर्हिणाश्च उन्मुखबर्हिणाः, आवासवृक्षाणां उन्मुखबर्हिणाः येषां तानि आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि तानि आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि । शादः घासः सन्तीति शाद्वलाः, मृगैः अध्यासिताः शाद्वलाः येषां तानि मृगाध्यासितशाद्वलानि तानि मृगाध्यासितशाद्वलानि । अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि, तानि श्यामायमानानि ।

अभि०—स राजा दिलीपः, यत्र स्वल्पजलाशयेभ्यः शूकरकुलानि निःसरन्ति, येषु च निजनिवासवृक्षान् प्रति मयूरा उन्मुखाः सन्ति, येषु च मृगाः हरितघासेषु उपविशन्ति, तानि श्यामीभूतानि वनानि पश्यन् वशिष्ठाश्रमं प्रति जगाम ।

हिन्दी—वह राजा दिलीप छोटे २ तालाबों से निकले जंगली शूकरों के झुण्डवाले, अपने निवास वृक्षों पर ऊपर की ओर देखते हुए मोरों वाले और मृग जिनपर बैठे हैं ऐसे हरी घासों से युक्त प्रदेश वाले, अतः सर्वत्र श्यामायमान वनों को देखता हुआ जाने लगा ॥ १७ ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद् गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

सञ्जीविनी—गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः । नरेन्द्रश्च उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूधः । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् । वपुषो देहस्य गुरुत्वादाधिक्याच्च । अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थास्तं तपोवनावृत्तिपथम् । "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इत्यनेन समासान्तोऽच्प्रत्ययः । अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

अन्वयः—गृष्टिः, नरेन्द्रः (च) उभौ, आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्, वपुषः, गुरुत्वात् अञ्चिताभ्यां, गताभ्यां, तपोवनावृत्तिपथम्, अलञ्चक्रतुः ॥

वाच्य०—गृष्ट्या, नरेन्द्रेण चोभाभ्यां तपोवनावृत्तिपथः, अलञ्चक्रे ।

व्याख्या—गृष्टिः = सकृत्प्रसूता गौः, नरेषु इन्द्रः इति नरेन्द्रः = दिलीपः (च) उभौ = यथाक्रमम्, नन्दिनीदिलीपौ, आपीनस्य = ऊधसः, भारः, तस्य उद्वहनं = धारणं, तत्र प्रयत्नः = प्रयासः, तस्मात्, आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् वपुषः = शरीरस्य, गुरोर्भावः गुरुत्वं तस्मात् गुरुत्वात् = आधिक्यात्, अञ्चिताभ्यां = सुन्दराभ्यां, गताभ्यां = गमनाभ्यां, तपसः = तपस्यायाः, वनं = काननम्, इति तपोवनम्, तपोवनात्, आवृत्तेः = आगमनस्य, पन्थाः = मार्गः, तं तथोक्तम्, अलंचक्रतुः = शोभितवन्तौ ।

समा०—आपीनस्य भारः आपीनभारः, आपीनभारस्य उद्वहनम् आपीनभारोद्वहनम्, आपीनभारोद्वहने प्रयत्नः आपीनभारोद्वहनप्रयत्नः, तस्मात् आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् । गुरुणः भावः गुरुत्वम्, तस्मात् गुरुत्वात् । नरेषु इन्द्रः नरेन्द्रः । तपसः वनं तपोवनम्, आवृत्तेः पन्थाः आवृत्तिपथः, तपोवनात् आवृत्तिपथः तपोवनावृत्तिपथः, तं तपोवनावृत्तिपथम् ।

अभि०—नन्दिनी, आपीनभारवहनप्रयासात् दिलीपश्च निजदेहस्य स्थौल्यात्, द्वावप्येतौ सुन्दरगमनाभ्यां तपोवनात् प्रत्यागमनमार्गं शोभितवन्तौ ।

हिन्दी—प्रथम बार ब्याई हुई नन्दिनी ने स्तनों के भार वहन करने में परिश्रम के कारण और राजा दिलीप ने शरीर की मोटाई के कारण, अपने २ सुन्दर मन्द गमन से तपोवन से लौटने के मार्ग को सुशोभित किया ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

सञ्जीविनी—वशिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा । निर्निमेषा सतीत्यर्थः । लोचनाभ्यां करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव उपवासो भोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्त्तरि क्तः । पपौ । यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्वयः—वशिष्ठधेनोः, अनुयायिनम्, वनान्तात्, आवर्तमानम्, तम्, वनिता निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः (सती) लोचनाभ्याम्, उपोषिताभ्याम्, इव, पपौ।

वाच्य०—अनुयायी, वनान्तात् आवर्तमानः, सः, वनितया, पपे।

व्याख्या—वशिष्ठस्य = महर्षेः, धेनुः = नन्दिनी, तस्याः वशिष्ठधेनोः। अनुयायिनम् = अनुचरं = सेवकमित्यर्थः। वनस्य = अरण्यस्य, अन्तः = प्रान्तः, तस्मात् वनान्तात् = वनैकदेशात्। आवर्तते असौ आवर्तमानस्तमावर्तमानम् = प्रत्यागतम्, तम् = राजानं दिलीपम्। वनिता = सुदक्षिणा निमेषेषु अलसा निमेषालसा। पक्ष्मणां पङ्क्तिः, इति पक्ष्मपङ्क्तिः, निमेषालसा पक्ष्मपङ्क्तिर्यस्याः सा तथोक्ता निर्निमेषा सती। लोच्यते आभ्यामिति लोचने ताभ्यां लोचनाभ्याम् = नेत्राभ्याम्, करणाभ्यामित्यर्थः। उपोषिताभ्याम् = कृतोपवासाभ्याम्, इव = यथा, पपौ = पीतवती, अतितृष्णया ददर्शेत्यर्थः।

समा०—वशिष्ठस्य धेनुः वसिष्ठधेनुः, तस्याः वसिष्ठधेनोः। अनुयातीति अनुयायी, तम् अनुयायिनम्। वनस्य अन्तः वनान्तः, तस्मात् वनान्तात्। आवर्तते इति आवर्तमानः, तम् आवर्तमानम्। पक्ष्मणां पङ्क्तिः पक्ष्मपङ्क्तिः, निमेषेषु अलसा पक्ष्मपङ्क्तिः यस्याः सा निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः।

अभि०—यथा कश्चिद् कृतोपवासः, अतितृष्णया मुहुः जलं पीत्वापि तृप्तिं नाधिगच्छति तथैव सुदक्षिणा वनात् प्रत्यागच्छन्तं राजानं दिलीपमतितृष्णया नेत्राभ्यां निर्निमेषाभ्यां ददर्श।

हिन्दी—महर्षि वशिष्ठजी की धेनु के सेवक, वन से लौटते हुए राजा दिलीप को उनकी पत्नी सुदक्षिणा ने प्यासे की तरह एकटक नेत्रों से इस प्रकार देखा जिसमें पलकें भी न झपकने पायें ॥१९॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ २० ॥

सञ्जीविनी—वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण। "तस्येश्वरः" इत्यञ्प्रत्ययः। पुरस्कृताग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी। धर्मार्थं पत्नीत्यर्थः। अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः। पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दम्पत्योर्मध्ये। दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव रराज ॥ २० ॥

अन्वयः—वर्त्मनि, पार्थिवेन, पुरस्कृता, पार्थिवधर्मपत्न्या, प्रत्युद्गता, सा, धेनुः, तदन्तरे, दिनक्षपामध्यगता, सन्ध्या, इव विरराज।

वाच्य०—पुरस्कृतया, प्रत्युद्गतया, तया, धेन्वा, सन्ध्यया, इव, विरेजे।

व्याख्या—वर्त्मनि = मार्गे। पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवस्तेन, पार्थिवेन = राज्ञा दिलीपेन। पुरस्कृता = अग्रतः कृता। पार्थिवस्य = दिलीपस्य, धर्मपत्नी = सुदक्षिणा, इति, पार्थिवधर्मपत्नी, तया, प्रत्युद्गता = अभ्युद्गता (स्वागतार्थमिति भावः)सा धेनुः = नन्दिनी। तयोः = सुदक्षिणादिलीपयोः, अन्तरे = मध्ये, स्थिता, दिनं = दिवसश्च, क्षपा = रात्रिश्चेति दिनक्षपे, तयोर्मध्यमिति दिनक्षपामध्यम्, दिनक्षपामध्यं गता = प्राप्ता, तथोक्ता, सन्ध्या = सायंकालः, इव = यथा, विरराज = शुशुभे।

समा०—पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः, तेन पार्थिवेन। धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी, पार्थिवस्य धर्मपत्नी, पार्थिवधर्मपत्नी, तया पार्थिवधर्मपत्न्या। तयोः अन्तरं तदन्तरम्, तस्मिन् तदन्तरे। दिनञ्च क्षपा च दिनक्षपे, तयोर्मध्यङ्गता दिनक्षपामध्यगता।

अभि०—यदा नन्दिनीमग्रतः कृत्वा, दिलीपो वशिष्ठाश्रमं प्राप्त, तदा—दिलीपानुगम्यमानां तां धेनुमानेतुं सुदक्षिणा प्रत्युद्ययौ तस्मिन् काले च सुदक्षिणा दिलीपयोर्मध्यगता नन्दिनी,ईषद्रक्तवर्णतया, दिनक्षपामध्यगता सन्ध्या इव शुशुभे।

हिन्दी—मार्ग में राजा दिलीप नन्दिनी को आगे करके स्वयं उसके पीछे-पीछे आ रहे थे तथा महारानी सुदक्षिणा अगवानी के लिये उसके आगे से गई, वह नन्दिनी सुदक्षिणा और दिलीप के बीच में खड़ी दिन और रात के बीच में स्थित सन्ध्या की तरह सुशोभित हुई ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

सञ्जीविनी—अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च तस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव। आनर्चार्चयामास। अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥ २१ ॥

अन्वयः—साक्षतपात्रहस्ता, सुदक्षिणा, तां, पयस्विनीं, प्रदक्षिणीकृत्य, प्रणम्य, च अस्याः विशालं, शृङ्गान्तरम्, अर्थसिद्धेः, द्वारम्, इव आनर्च।

वाच्य०—सुदक्षिणया शृङ्गान्तरम् आनर्चे।

व्याख्या—अक्षतानां = तण्डुलानाम्, पात्रम् = भाजनम्, इति अक्षतपात्रम्, तेन सह वर्तेते, इति साक्षतपात्रौ, हस्तौ = करौ, यस्याः सा, साक्षतपात्रहस्ता, सुदक्षिणा = दिलीपभार्या, प्रशस्तं पयोऽस्या अस्तीति पयस्विनी, तां, पयस्विनीं = प्रशस्तक्षीराम्, ताम्, धेनुम्, प्रदक्षिणां कृत्वा, प्रदक्षिणीकृत्य = परिक्रम्य, प्रणम्य = नमस्कृत्य च, अस्याः नन्दिन्याः, विशालं = विस्तीर्णम्, शृङ्गयोः = विषाणयोः, अन्तरं = मध्यम्, अर्थस्य = कार्यस्य, सिद्धिः = सफलता, तस्याः। अर्थसिद्धेः = सन्तानरूपकार्यसिद्धेरिति भावः, द्वारं = प्रवेशमार्गम्, इव = यथा, आनर्च = पूजयामास।

समा०—अक्षतानां पात्रम् अक्षतपात्रम्, अक्षतपात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ, साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा साक्षतपात्रहस्ता। प्रशस्त पयः अस्त्यस्याः इति पयस्विनी, तां पयस्विनीम्। प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्, अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वेति प्रदक्षिणीकृत्य। शृङ्गयोः अन्तरं शृङ्गान्तरम्, तत् शृङ्गान्तरम्। अर्थस्य सिद्धिः अर्थसिद्धिः, तस्याः अर्थसिद्धेः।

अभि०—सुदक्षिणा, वनादागतां वशिष्ठधेनुं सम्पूज्य परिक्रम्य, प्रणम्य च, पुष्पाक्षतैस्तस्याः शृङ्गान्तरं, पुत्रप्राप्तिरूपस्वाभीष्टसिद्धेः, द्वारमिव, पूजयामास।

हिन्दी—अक्षतों के पात्र को हाथ में लिये रानी सुदक्षिणा ने प्रशस्त दूधवाली उस नन्दिनी की प्रदक्षिणा एवं प्रणाम करके, उसके विशाल सींगों के मध्य भाग का, सन्तानप्राप्ति रूप कार्य सिद्धि के द्वार की तरह पूजन किया ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकाऽपि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सञ्जीविनी—सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां

प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दंपती ननन्दतुः। पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह। भक्त्येति—पूज्येष्वनुरागो भक्तिः तयोपपन्नेषु विषये तद्विधानाम्। तस्याः धेन्वाः विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम्। महतामित्यर्थः। प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुर:फलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि। अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः॥ २२॥

अन्वयः—सा, वत्सोत्सुका, अपि, स्तिमिता, "सती" सपर्याम्, प्रत्यग्रहीत्, इति, तौ, ननन्दतुः, भक्त्या, उपपन्नेषु, तद्विधानां, प्रसादचिह्नानि, पुरःफलानि हि।

वाच्य०—तया स्तिमितया, सत्या, सपर्या, प्रत्यग्राहि इति ताभ्यां ननन्दे, प्रसादचिह्नैः पुरःफलैः भूयते, इति शेषः।

व्याख्या—सा = धेनुः, वत्से = शिशौ, उत्सुका = उत्कण्ठिता, अपि, स्तिमिता = निश्चला, "सती" सपर्यां = पूजां, प्रत्यग्रहीत् = स्वीचकार, इति = हेतोः, तौ = सुदक्षिणादिलीपौ; ननन्दतुः = मुमुदाते, = आनन्दं प्रापतुरित्यर्थः। भक्त्या = श्रद्धया, उपपन्नेषु = युक्तेषु, पूज्यानुरागयुक्तेष्वित्यर्थः। तस्याः-धेन्वाः, विधा इव विधा = प्रकारः येषां ते, तेषां तद्विधानाम् = महताम् प्रसादस्य = प्रसन्नतायाः, चिह्नानि, लक्षणानि, इति, प्रसादचिह्नानि = पूजास्वीकारादीनि, पुरोगतानि = प्रत्यासन्नानि, फलानि = लाभाः, येषां तानि, पुरःफलानि, हि निश्चयः।

समा०—वत्से उत्सुका वत्सोत्सुका। सा च स च तौ। तस्याः विधेव विधा येषां ते तद्विधाः, तेषां तद्विधानाम्। प्रसादस्य चिह्नानि प्रसादचिह्नानि। पुरः फलं येषां तानि पुरःफलानि।

अभि०—वत्सोत्कण्ठितापि वशिष्ठधेनुः यत् निश्चला सती पूजां स्वीकृतवती, अतः सद्योभाविनी स्वाभीष्टसिद्धिं मत्वा सुदक्षिणादिलीपौ, ननन्दतुः।

हिन्दी—अपने बछड़े को देखने के लिए उत्कण्ठित होते हुए भी निश्चल होकर जो नन्दिनी ने सुदक्षिणा के द्वारा की गई पूजा को स्वीकार किया, इससे राजा रानी प्रसन्न हुए। क्योंकि अपने अनुरागी जनों के विषय में, नन्दिनी सदृश महानुभावों की प्रसन्नता के लक्षण, शीघ्र मनोरथ पूर्ण होने का निश्चय प्रकट करते हैं॥ २२॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम्॥ २३॥

सञ्जीविनी—भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः। सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरोः। उभयोरपीत्यर्थः। 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः। पादौ निपीड्याभिवन्द्य। सान्ध्य सन्ध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य। दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम्। "तृन्" इति तृन्प्रत्ययः धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान्। दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते॥ २३॥

अन्वयः—भुजोच्छिन्नरिपुः, दिलीपः, सदारस्य, गुरोः, पादौ, निपीड्य, सान्ध्यं, विधिं, च, समाप्य, दोहावसानं, निषण्णां, दोग्ध्रीम्, एव, पुनः, भेजे।

वाच्य०—भुजोच्छिन्नरिपुणा दिलीपेन, निषण्णा दोग्ध्री पुनः भेजे।

व्याख्या—भुजाभ्यां = बाहुभ्याम्, उच्छिन्नाः = विनाशिताः, रिपवः = शत्रवो येन सः, भुजो-

च्छिन्नरिपुः। दिलीपः=राजा, दारैः=अरुन्धत्या, सह वर्तमानः, तस्य सदारस्य, पादौ=चरणौ, निपीड्य=संवाह्य (अभिवन्द्येत्यर्थः), सन्ध्यायां भवं सान्ध्यं सन्ध्याकालिकं, विधिम्=अनुष्ठानं च, समाप्य=विधाय (कृत्वेत्यर्थः), दोहस्य=दोहनस्य, अवसानम्=अन्तस्तस्मिन्, दोहावसाने, निषण्णाम्=उपविष्टाम्, दोग्ध्रीं=दोहनशीलां धेनुम्, एव (अवधारणे) पुनः=भूयोऽपि, भेजे=सेवितवान्। धेनुमेव सिषेवे, इति भावः।

समा०—भुजाभ्याम् उच्छिन्नाः रिपवः येन सः भुजोच्छिन्नरिपुः। दारैः सह वर्तते इति सदारः, तस्य सदारस्य। गृणाति (तत्त्वं कथयति) इति गुरुः तस्य गुरोः। सन्ध्यायां भवः सान्ध्यः, तं सान्ध्यम्। दोहस्य अवसानं दोहावसानम्, तस्मिन् दोहावसाने।

अभि०—सपत्नी को राजा दिलीपः, सदारस्य वशिष्ठस्य चरणसंवाहनं कृत्वा, सायन्तनीं विधिं च विधाय, पुनरपि नन्दिनीमेव सेवितवान्।

हिन्दी—निज बाहुबल से शत्रुओं को नष्ट करने वाले राजा दिलीप ने अरुन्धती और वशिष्ठजी की चरण-सेवा करने के बाद और सायं सन्ध्या से निवृत्त होकर दूध दुहने के पश्चात् सानन्द बैठी हुई नन्दिनी की सेवा पुनः शुरू कर दी ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः।
क्रमेण सुप्तामनुसंविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

सञ्जीविनी—गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन्। उभावपीत्यर्थः। अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्तामन्वनन्तरं संविवेश सुष्वाप। प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठदुत्थितवान्। अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते। क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव। इत्यपौनरुक्त्यम्। "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया ॥ २४ ॥

अन्वयः—गोप्ता, गृहिणीसहायः 'सन्' अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपां, ताम्; अन्वास्य, क्रमेण, सुप्ताम्, अनुसंविवेश, प्रातः, सुप्तोत्थिताम्, अनूदतिष्ठत्।

वाच्य०—गोप्त्रा, गृहिणीसहायेन 'सता' सुप्तं, अनुसंविविशे, उदस्थीयत।

व्याख्या—गोप्ता=रक्षकः दिलीपः, गृहिणी=भार्या, सहाया=द्वितीया यस्य सः, गृहिणीसहायः सन् (द्वितीयपत्नीकः), अन्तिके=समीपे, न्यस्ताः=स्थापिताः, बलयः=उपहाराः, प्रदीपाः=दीपाश्च, यस्याः सा तां तथोक्ताम्, ताम्=निषण्णां धेनुम्, अन्वास्य=अनूपविश्य, क्रमेण=क्रमशः सुप्तां=निद्रिताम्, अनु=पश्चात्, संविवेश=शिश्ये, प्रातः=प्रभाते, आदौ सुप्ता=शयिता, पश्चात्, उत्थिता=विनिद्रिता ताम्, सुप्तोत्थिताम्, अनु=पश्चात्, उदतिष्ठत्=उत्तस्थौ।

समा०—गृहिणी सहाया यस्य सः गृहिणीसहायः। बलयश्च (बलेर्वा) प्रदीपाश्च बलिप्रदीपाः, अन्तिके न्यस्ताः बलिप्रदीपाः यस्याः सा अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा, ताम् अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्। सुप्ता चासौ (पश्चात्) उत्थिता च सुप्तोत्थिता, तां सुप्तोत्थिताम्।

अभि०—सुदक्षिणासहितः राजा दिलीपः समीपस्थापितबलिप्रदीपायाः नन्दिन्याः पृष्ठभागे समुपविश्य, नन्दिन्यां सुप्तायां सत्यां पश्चात् स्वयं सपत्नीकः सुष्वाप, प्रभाते च उत्थितायां तस्यामनूदतिष्ठत्।

हिन्दी—रक्षा करने वाले सपत्नीक राजा दिलीप, पास में रखा है उपहार दीपक जिसके ऐसी बैठी हुई उस धेनु के पीछे बैठकर क्रमसे नन्दिनी के सोने पर सोये, और प्रातःकाल जगते ही स्वयं भी जग गये ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

सञ्जीविनी—इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या समभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्रोचितस्य । नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुर्व्यतिक्रान्तानि ॥ २५ ॥

अन्वयः—इत्थम्, प्रजार्थं, महिष्या, समं, व्रतं, धारयतः, महनीयकीर्तेः, दीनोद्धरणोचितस्य, तस्य, त्रिगुणानि, सप्त दिनानि, व्यतीयुः ।

वाच्य०—इत्थं व्रतं धारयतः महनीयकीर्तेः त्रिगुणैः सप्तभिः दिनैः व्यतीयेः ।

व्याख्या—इत्थम् = अनेन प्रकारेण, प्रजा = सन्तानः, एव, अर्थः = प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् सन्तानार्थमित्यर्थः, महिष्या = कृताभिषेकया सुदक्षिणया, समं = सह, व्रतं = नियमम्, धारयतः = दधतः कुर्वत इति यावत् । महनीया = पूज्या, कीर्तिः = यशः यस्य, तस्य, महनीयकीर्तेः । दीनानां = दैन्ययुक्तानाम्, उद्धरणं = रक्षणम्, तत्र, उचितः = परिचितः, इति दीनोद्धरणोचितस्तस्य तथोक्तस्य, तस्य = दिलीपस्य, त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि, त्रिगुणानि = त्रिरावृत्तानि, सप्त = सप्तसंख्यकानि, दिनानि = दिवसाः, एकविंशतिदिनानीति भावः, व्यतीयुः = व्यतिचक्रमुः ।

समा०—प्रजा एव अर्थः यस्य तत् प्रजार्थम्—अथवा प्रजायै इति प्रजार्थम् (अस्वपदविग्रहः), तत् प्रजार्थम् । महनीया कीर्तिः यस्य सः महनीयकीर्तिः, तस्य महनीयकीर्तेः । दीनानाम् उद्धरणम् दीनोद्धरणम्, दीनोद्धरणे उचितः दीनोद्धरणोचितः, तस्य दीनोद्धरणोचितस्य । त्रयो गुणाः येषां तानि त्रिगुणानि ।

अभि०—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सुदक्षिणया सह नन्दिनीसेवारूपं व्रतं कुर्वतो उदारकीर्तेः, दीनोद्धरणपरस्य दिलीपस्य, एकविंशतिदिवसाः व्यतीताः ।

हिन्दी—इस प्रकार पुत्र के लिए महारानी सुदक्षिणा के साथ व्रत को धारण करते हुए, प्रशंसनीय कीर्तिवाले, दुःखियों के उद्धारक महाराज दिलीप के इक्कीस दिन बीत गये ॥ २५ ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

सञ्जीविनी—अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । "सद्यः परुत्परारि" इत्यादिना निपातनादव्ययत्वम् । "अद्यात्राह्नाथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।" इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे शानच् । मपतत्य स्यन्दिनि प्रपातः

पतनप्रदेशः गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिंस्तत्। 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः। गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गह्वरं गुहामाविवेश ॥ २६ ॥

अन्वयः—अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः, आत्मानुचरस्य, तस्य, भावं, जिज्ञासमाना, गङ्गाप्रपातान्तः विरूढशष्पं, गौरीगुरोः, गह्वरम्, आविवेश।

वाच्य०—मुनिहोमधेन्वा जिज्ञासमानया, गह्वरमाविविशे।

व्याख्या—अन्येद्युः = अन्यस्मिन् दिने = द्वाविंशे दिने, इत्यर्थः, होमस्य धेनुः, होमधेनुः, मुनेः = वशिष्ठस्य, होमधेनुः = यज्ञसाधनभूता नन्दिनी, आत्मनः = स्वस्य, अनुचरः = सेवकः, तस्यात्मानुचरस्य दिलीपस्येति यावत्, भावम् = अभिप्रायं = दृढभक्तिमित्यर्थः, जिज्ञासते इति जिज्ञासमाना = ज्ञातुमिच्छन्ती, प्रपतति अस्मिन्निति प्रपातः, गङ्गायाः = भागीरथ्याः प्रपातः = पतनप्रदेशः, तस्य अन्तः = समीपम्, तस्मिन् विरूढानि = उत्पन्नानि = जातानि शष्पाणि = बालतृणानि, यस्मिन् तत्तथोक्तम्, गौर्याः = पार्वत्याः, गुरुः = पिता = हिमाचलस्तस्य गौरीगुरोः, गह्वरं = गुहाम्, आविवेश = प्रविष्टवतीत्यर्थः।

समा०—होमस्य धेनुः होमधेनुः मुनेः होमधेनुः मुनिहोमधेनुः। आत्मनः अनुचरः आत्मानुचरः, तस्य आत्मानुचरस्य। ज्ञातुमिच्छति जिज्ञासते, जिज्ञासते इति जिज्ञासमाना। गङ्गायाः प्रपातः गङ्गाप्रपातः, गङ्गाप्रपातस्य अन्ते विरूढानि, शष्पाणि यस्य तत् गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्, तत् गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्। गौर्याः गुरुः गौरीगुरुः, तस्य गौरीगुरोः।

अभि०—द्वाविंशे दिने नन्दिनी दिलीपस्य भक्तिपरीक्षार्थं गङ्गाप्रपातसमीपवर्तित्वेन प्रचुरतृणयुक्तायां हिमालयस्य गुहायां प्रविष्टा।

हिन्दी—बाईसवें दिन नन्दिनी, अपने सेवक राजा दिलीप के 'मुझ में इसकी दृढ़ भक्ति है कि नहीं' इस भाव को जानने की अभिलाषा से गंगाजी के प्रपात के पास जमी हरी-हरी घास से युक्त हिमालय की गुफा में घुस गई ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसाऽपि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

संजीविनी—सा धेनुर्हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात्। 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः। चकर्ष। किलेत्यलीकेऽव्ययम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सा, हिंस्रैः, मनसा, अपि, दुष्प्रधर्षा, इति, अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन, नृपेण, अलक्षिताभ्युत्पतनः सिंहः, ताम्, प्रसह्य, चकर्ष, किल।

वाच्य०—तया दुष्प्रधर्षया, भूपते। सिंहेन सा चकृषे।

व्याख्या—सा = धेनुः, हिंस्रैः = व्याघ्रादिभिः, मनसा = चित्तेन, अपि का कथा शरीरेण दुष्प्रधर्षा = दुर्धर्षा, इति = हेतोः, अद्रेः = हिमालयस्य, शोभा = छविः, इति अद्रिशोभा, तस्यां, प्रहिते = दत्ते, ईक्षणे = नेत्रे, येन सः = तथोक्तस्तेन अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन, नॄन् = जनान् पाति = रक्षतीति

प्रवस्तेन, नृपेण = राज्ञा = दिलीपेन, न लक्षितं = न ज्ञातम्, अभ्युत्पतनम् = आक्रमणं यस्य स तथोक्तः, सिंहः = केशरी, ताम् = गाम्, प्रसह्य = हठात्, चकर्ष = कृष्टवान्, किलेति = अलीके। तदुपरि, आक्रमणमकरोदिति भावः।

समा०—दुःखेन प्रधृष्यते असौ इति दुष्प्रधर्षा अद्रेः शोभा अद्रिशोभा, अद्रिशोभायां प्रहिते ईक्षणे येन सः अद्रिशोभाप्रहितेक्षणः, तेन अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन। न लक्षितम् अलक्षितम्, अलक्षितम् अभ्युत्पतनं यस्य सः अलक्षिताभ्युत्पतनः।

अभि०—व्याघ्रादयो हिंस्राः पशवः मनसापि नैनामभिभवितुं प्रभविष्यन्तीति निश्चयवति दिलीपे पर्वतरामणीयकासक्तनेत्रे अलक्षिताक्रमणः सिंहः ताम् अकार्षीत्।

हिन्दी—हिंसक दुष्ट व्याघ्रादि जन्तु इसपर आक्रमण करने की बात भी नहीं सोच सकते, आक्रमण तो दूर रहा, इस कारण निश्चिन्त होकर हिमालय की शोभा देखने में आँखें लगाये हुए राजा दिलीप से जिसका झपटना नहीं देखा गया ऐसे सिंह ने, जबरदस्ती नन्दिनी को अपनी ओर खींचा ॥ २७ ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

सञ्जीविनी—गुहानिबद्धेन प्रतिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम्। तस्या इदं तदीयम्। आक्रन्दितमार्तघोषणम्। आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य, नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम्। रश्मिषु प्रग्रहेषु 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः। आदायेव गृहीत्वेव निवर्तयामास ॥२८॥

अन्वयः—गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्, तदीयम्, आक्रन्दितम्, आर्तसाधोः नृपस्य, नगेन्द्रसक्तां दृष्टिं, रश्मिषु, आदाय, इव, निवर्तयामास।

वाच्य०—तदीयेन, आक्रन्दितेन नगेन्द्रसक्ता दृष्टिः निवर्तयाञ्चक्रे।

व्याख्या—गुहायां = गह्वरे, निबद्धः = प्रतिहतः, इति गुहानिबद्धः स चासौ प्रतिशब्दः = प्रतिध्वनिः, तेन दीर्घम् = आयतम्, तथोक्तम्, तस्याः = नन्दिन्याः इदं तदीयम्, आक्रन्दितम्, = उच्चैः रुदितम्, आर्तेषु = पीडितेषु, साधुः = हितकारी, तस्य, आर्तसाधोः नृपस्य = राज्ञो दिलीपस्य, नगेन्द्रे = हिमालये, सक्ता = संलग्ना, इति नगेन्द्रसक्ता तां तथोक्ताम्, दृष्टि = नेत्रं, रश्मिषु = प्रग्रहेषु, आदाय = गृहीत्वा, इव = यथा निवर्तयामास = न्यवर्तयत्।

समा०—गुहायां निबद्धः गुहानिबद्धः, गुहानिबद्धश्चासौ प्रतिशब्दश्च गुहानिबद्धप्रतिशब्दः, गुहानिबद्धप्रतिशब्देन दीर्घं गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्। तस्याः इदं तदीयम्। आर्तेषु साधुः आर्तसाधुः, तस्य आर्तसाधोः। नॄन् पातीति नृपः, तस्य नृपस्य। नगेषु इन्द्रः नगेन्द्रः, नगेन्द्रे सक्ता नगेन्द्रसक्ता, तां नगेन्द्रसक्ताम्।

अभि०—सिंहाक्रान्ताया धेनोः, गुहायां प्रतिहतेन, प्रतिध्वनिना दीर्घमाक्रन्दनं हिमालयशोभादर्शने संलग्नां दिलीपदृष्टिं तथा निवर्तयामास यथा सारथिः रश्मिं गृहीत्वा हयादीन् निवर्तयति।

हिन्दी—गुफा में टकराए हुए प्रतिशब्द से दुगुने हुए नन्दिनी के आर्तनाद ने दुःखियों के रक्षक

राजा दिलीप की हिमालय की सुन्दरता देखने में लगी हुई दृष्टि को इस प्रकार अपनी ओर फेर लिया जिस प्रकार लगाम पकड़ कर सारथि घोड़े आदि को फेर लेते हैं ॥२८॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥२९॥

संजीविनी—धनुर्धरः स नृपः पाटलायां, रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितम्, "क्वसुश्च" इति क्वसुप्रत्ययः। केसरिणं सिंहम्। सानुमतोऽद्रेः। धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी। तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्प्रत्ययः। प्रफुल्लो विकसितस्तम्। "फुल्ल विकसने" इति धातोः पचाद्यच्। 'प्रफुल्तम्' इति तकारपाठे 'ञिफला विशरणे' इति धातोः कर्तरि क्तः, "उत्परस्यातः" इत्युकारादेशः। लोध्राख्यं द्रुममिव ददर्श ॥२९॥

अन्वयः—धनुर्धरः, सः पाटलायां, गवि, तस्थिवांसं, केसरिणं, सानुमतः, धातुमय्यां, अधित्यकायां, प्रफुल्लम्, लोध्रद्रुमम्, इव, ददर्श।

वाच्य०—धनुर्धरेण, तेन, केसरी, लोध्रद्रुमः, इव, ददृशे।

व्याख्या—धनुषः धर इति धनुर्धरः = चापधरः, सः = राजा दिलीपः, पाटलायाम् = श्वेतरक्तवर्णायाम् 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः।' इत्यमरः। गवि = धेनौ, तस्थिवांसं = स्थितम्, केसरिणम् = सिंहं, सानूनि, सन्ति, अस्यासौ सानुमान्, तस्य सानुमतः = अद्रेः पर्वतस्येत्यर्थः, धातोः = गैरिकस्य विकारः धातुमयी तस्यां, धातुमय्यां = गैरिकवत्याम्, अधित्यकायाम् = ऊर्ध्वभूमौ, प्रफुल्लं = विकसितं, लोध्रश्चासौ द्रुमश्च इति लोध्रद्रुमस्तं लोध्रद्रुमं लोध्रवृक्षम्, इव = यथा, ददर्श = अपश्यत्।

समा०—धरतीति धरः, धनुषः धरः धनुर्धरः। केसरः अस्यास्तीति केसरी, तं केसरिणम्। सानवः सन्तीति सानुमान्, तस्य सानुमतः। धातोः विकारः धातुमयी, तस्यां धातुमय्याम्। लोध्रस्य द्रुमः अस्य लोध्रद्रुमः तं लोध्रद्रुमम्।

अभि०—राजा दिलीपः श्वेतरक्तवर्णायां गवि, आक्रम्य स्थितं केसरिणम्, पर्वतस्य गैरिकधातुमय्यामूर्ध्वभूमौ विकसितं लोध्रद्रुममिवापश्यत्।

हिन्दी—धनुषधारी उस राजा दिलीप ने श्वेतयुक्तलालवर्णवाली नन्दिनी के ऊपर बैठे हुए सिंह को पर्वत की गेरूवाली अधित्यका (ऊपर की भूमि) में विकसित लोध्र नामक वृक्ष की भाँति देखा ॥ २९ ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

सञ्जीविनी—ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः। शरणे साधुः शरण्यः। "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः। प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन्। अभिषङ्गः पराभवः"

इत्यमरः। वध्यस्य वधार्हस्य। "दण्डादिभ्यो यः" इति यप्रत्ययः। मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात्। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः। शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥ ३० ॥

अन्वयः—ततः, मृगेन्द्रगामी, शरण्यः, प्रसभोद्धृतारिः, नृपतिः, जाताभिषङ्गः, (सन्), वध्यस्य, मृगेन्द्रस्य, वधाय, निषङ्गात्, शरम्, उद्धर्तुम्, ऐच्छत्।

वाच्य०—नृपतिना जाताभिषङ्गेण "सता" शरम्, उद्धर्तुमैष्यत।

व्याख्या—ततः = सिंहदर्शनानन्तरम्, मृगेन्द्रः = सिंहः, स, इव, गच्छति = यातीति, मृगेन्द्रगामी = सिंहगामी, शरणे साधुः शरण्यः = शरणागतपालकः, प्रसभेन = बलात्कारेण उद्धृताः = विनाशिताः, अरयः = शत्रवो येन सः, तथोक्तः नृपतिः = राजा दिलीपः, जातः = उत्पन्नः, अभिषङ्गः = पराभवः, यस्य सः जाताभिषङ्गः "सन्" वधमर्हतीति वध्यस्तस्य वध्यस्य = वधार्हस्य, मृगेन्द्रस्य = सिंहस्य, वधाय = नाशाय, निषंगात् = तूणीरात्, शरं = बाणम्, उद्धर्तुम् = उत्क्षेप्तुम्—निष्कासयितुमित्यर्थः, ऐच्छत् = इयेष।

समा०—मृगेषु इन्द्रः मृगेन्द्रः, मृगेन्द्र इव गच्छतीति मृगेन्द्रगामी। शरणे साधुः शरण्यः। प्रसभेन उद्धृताः, प्रसभोद्धृताः, प्रसभोद्धृताः अरयो येन सः प्रसभोद्धृतारिः। नृणां पतिः नृपतिः। जातः अभिषङ्गः यस्य सः जाताभिषङ्गः। वधम् अर्हतीति वध्यः।

अभि०—शत्रूणां समूलमुन्मूलयिता राजा दिलीपः सिंहाक्रान्तां नन्दिनीं विलोक्य तद्रक्षकस्यात्मनः पराभवं च मत्वा तत्क्षण एव सिंहवधाय तूणीरात् शरं निष्कासितुमैच्छत्।

हिन्दी—सिंह को देखने के पश्चात् मृगेन्द्र की तरह चलनेवाले एवं शरणागतों की रक्षा करने में निपुण, बलपूर्वक शत्रुओं को उच्छिन्न करनेवाले, अपमान पाये हुए राजा दिलीप ने, दुष्ट सिंह को मारने के लिये तरकश से बाण को निकालने की इच्छा की ॥ ३० ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

सञ्जीविनी—प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः। नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन्। 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः। 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः। सायकस्य पुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे। 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः। सक्ताङ्गुलिः सन्। चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशराद्धरणोद्योग इव अवतस्थे ॥ ३१ ॥

अन्वयः—प्रहर्तुः, तस्य, वामेतरः, करः, नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे, सायकपुंखे, एव सक्ताङ्गुलिः "सन्" चित्रार्पितारम्भः, इव, अवतस्थे।

वाच्य०—वामेतरेण करेण सक्ताङ्गुलिना "सता" चित्रार्पितारम्भेण, इवावतस्थे।

व्याख्या—प्रहर्तुः = ताडयितुः, तस्य = राज्ञो दिलीपस्य, वामात्, इतरः, वामेतरः = दक्षिणः, करः = हस्तः, नखानां = कररुहाणां, प्रभाः = कान्तयः, नखप्रभास्ताभिः, भूषितानि = विच्छुरितानि सुशोभितानि, कङ्कस्य = पक्षिविशेषस्य, पत्राणि = पक्षा यस्य सः, नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रः, तस्मिन् तथोक्ते, सायकस्य = बाणस्य, पुङ्खः = मूलम्, तस्मिन् सायकपुङ्खे एव, सक्ताः = संलग्नाः, अंगुलयः = करशाखाः

यस्य सः, तथोक्तः "सन्", चित्रे = आलेख्ये, अर्पितः = लिखितः, आरम्भः = बाणनिष्कासनोद्योगः, यस्य स तथोक्तः, इव = यथा, अवतस्थे = अवस्थितोभूत् ।

समा०—वामाद् इतरः वामेतरः, नखानां प्रभाः नखप्रभाः, नखप्रभाभिः भूषितानि नखप्रभाभूषितानि, कङ्कस्य पत्राणि कङ्कपत्राणि, नखप्रभाभूषितानि कङ्कपत्राणि यस्य सः नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रः, तस्मिन् नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे । सायकस्य पुङ्खः सायकपुङ्खः, तस्मिन् सायकपुङ्खे । सक्ताः अङ्गुलयो यस्य सः सक्ताङ्गुलिः । चित्रे अर्पितः चित्रार्पितः, चित्रार्पितः आरम्भो यस्य सः चित्रार्पितारम्भः ।

अभि०—प्रहर्तुमिच्छया निषङ्गात् शरोद्धर्तुकामस्य राज्ञो दक्षिणकरः बाणमूले एव सक्ताङ्गुलिः अभवत् , अतः चित्रपटे लिखितं वस्तु यथा निश्चेष्टं दृश्यते तथैवायमपि तदानीं स्थितोऽवलोक्यते स्म ।

हिन्दी—सिंह के ऊपर प्रहार करने की इच्छा रखनेवाले राजा दिलीप का दाहिना हाथ, अपने नख की कान्ति से भूषित, कंकपक्षी के पंख जिसमें लगे हुए हैं ऐसे बाण के मूल में ही अंगुलियाँ सट॰ जाने से चित्र में लिखित बाण निकालने के उद्योग में लगे हुए के समान हो गया ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

सञ्जीविनी—बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा । मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव । 'भोगी राजभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्णमन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः । आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेऽपि' इति यादवः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः, राजा, मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः, भोगी, इव, अभ्यर्णम् , आगस्कृतम् अस्पृशद्भिः, स्वतेजोभिः अन्तर् , अदह्यत ।

वाच्य०—राजानम् , मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यं भोगिनमिव अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशन्ति स्वतेजांसि, अन्तरदहन् ।

व्याख्या—बाह्वोः = भुजयोः, प्रतिष्टम्भः = प्रतिबन्धः, तेन विवृद्धः = प्रवृद्धः, मन्युः = क्रोधो यस्यासौ, बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः, राजा = दिलीपः, मंत्रश्च = सर्पविषनिवारकमंत्रः, ओषधिः = भैषज्यं चेति मंत्रौषधी, ताभ्यां रुद्धं = प्रतिबद्धं, वीर्यं = बलं यस्यासौ मंत्रौषधिरुद्धवीर्यः, 'वीर्यं बले प्रभावे च' इत्यमरः । भोगः = फणा, अस्यास्तीति भोगी = सर्पः, इव = यथा, अभ्यर्णम् = उपकण्ठम् = समीपमित्यर्थः आगः = अपराधं करोतीति आगस्कृत् तम् आगस्कृतम् अस्पृशद्भिः = न स्पृशद्भिः, स्वस्य = आत्मनः, तेजांसि = प्रभावाः, तैः स्वतेजोभिः, अन्तर् = मध्ये, अदह्यत = अतप्यत ।

समा०—बाह्वोः प्रतिष्टम्भः बाहुप्रतिष्टम्भः, बाहुप्रतिष्टम्भेन विवृद्धः मन्युः यस्य सः बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः । मन्त्रश्च ओषधिश्च मन्त्रौषधी, मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धं वीर्यं यस्य सः मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः । भोगः अस्यास्तीति भोगी । आगः करोतीति आगस्कृत् , तम् आगस्कृतम् । न स्पृशन्तीति अस्पृशन्ति, तैः अस्पृशद्भिः । स्वस्य तेजांसि स्वतेजांसि, तैः स्वतेजोभिः ।

अभि०—भुजस्तम्भेन प्रवृद्धमन्युः राजा दिलीपः समीपस्थमपि, अपराधकारिणं सिंहं हन्तुमसमर्थः सन्, मंत्रौषधिरुद्धप्रभावः सर्प इव स्वतेजसा, अतप्यत ।

हिन्दी—हाथ के रुक जाने से अत्यन्त क्रुद्ध राजा दिलीप, मंत्र तथा औषधि से बाँध दिया गया है प्रभाव जिसका ऐसे विषधर सांप की भाँति, पास में खड़े अपराधी सिंह को न छू सकने वाले अपने तेज से भीतर ही भीतर जलने लगा ॥ ३२ ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

संजीविनी—निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" इति क्यप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम् । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनर्विस्माययन्विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद । 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च "नित्यं स्मयतेः" इति हेतुभयविवक्षायामेवेति "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—निगृहीतधेनुः, सिंहः, आर्यगृह्यं, मनुवंशकेतुं, सिंहोरुसत्त्वम्, आत्मवृत्तौ, विस्मितं, तं, मनुष्यवाचा, विस्माययन्, निजगाद ।

वाच्य०—निगृतधेनुना सिंहेन, आर्यगृह्यः, मनुवंशकेतुः, सिंहोरुसत्त्वः विस्मितः स विस्माययता, निजगदे ।

व्याख्या—निगृहीता = पीडिता, धेनुः = नन्दिनी येन स निगृहीतधेनुः, सिंहः = केसरी, आर्याणां = सज्जनानां, गृह्य = पक्ष्यं = पक्षपातयोग्यमित्यर्थः, मनुवंशस्य = मनुकुलस्य, केतुः = चिह्नमिति मनुवंशकेतुस्तं तथोक्तम्, सिंहस्य = केसरिण इव, उरु = विपुलं सत्त्वं = बलं यस्य स तं सिंहोरुसत्त्वम्, आत्मनः = स्वस्य, वृत्तिः = बाहुस्तम्भरूपा, तस्यामात्मवृत्तौ, विस्मतम् = आश्चर्यान्वितं तं दिलीपं, मनुष्यस्य = नरस्य, वाक् = वाणी, तया, मनुष्यवाचा, (करणेन) "भूयः" विस्माययन् = विस्मितं कुर्वन्, निजगाद = अवोचत् ।

समा०—निगृहीता धेनुः येन सः निगृहीतधेनुः । आर्याणां गृह्यः आर्यगृह्यः, तम् आर्यगृह्यम् । मनोः वंशः मनुवंशः, मनुवंशस्य केतुः मनुवंशकेतुः, तं मनुवंशकेतुम् । सिंहस्य इव उरु सत्त्वं यस्य सः सिंहोरुसत्त्वः, तं सिंहोरुसत्त्वम् । आत्मनः वृत्तिः आत्मवृत्तिः, तस्याम् आत्मवृत्तौ । मनुष्यस्य वाक् मनुष्यवाक्, तया मनुष्यवाचा ।

अभि०—सिंहः बाहुस्तम्भनरूपव्यापारे, अतीवाश्चर्ययुतं राजानं मनुष्यवाण्या भूयोऽपि, अधिकं विस्माययन्, उवाच ।

हिन्दी—धेनु को पीड़ित करने वाला सिंह सज्जनों के पक्ष में रहने वाले मनुवंश के शिरोमणि, सिंह के समान पराक्रमी, अपने बाहुस्तम्भन रूप व्यापार से आश्चर्ययुक्त उस राजा दिलीप को फिर चकित करता हुआ मनुष्यवाणी से बोला ॥ ३३ ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

संजीविनी—हे महीपाल ! तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्यः इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्योते—"न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि" इति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः इतोऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् । तथा हि । पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥

अन्वयः—महीपाल, तव, श्रमेण, अलम्, इतः, मयि, प्रयुक्तम्, अपि, अस्त्रं, वृथा, स्यात्, पादपोन्मूलनशक्ति, मारुतस्य, रंहः, शिलोच्चये, न मूर्च्छति ।

वाच्य०—प्रयुक्तेनाप्यस्त्रेण वृथा भूयेत, मारुतस्य रंहसा, शिलोच्चये, न मूर्च्छ्यते ।

व्याख्या—महीं = पृथिवीं पालयतीति, तत्संबुद्धौ, हे महीपाल = पृथिवीपाल ! तव = भवतः, श्रमेण = प्रयासेन, अलम् = साध्यं नास्ति वृथेत्यर्थः, "कुतः" इतः = अस्मिन् मयि, प्रयुक्तम् = प्रेरितं = क्षिप्तम्, अपि अस्त्रम् = आयुधं, वृथा = व्यर्थं, स्यात् = भवेत्, "यतः" पादैः पिबन्तीति पादपास्तेषां पादपानां = वृक्षाणाम्, उन्मूलनम् = उत्पाटनं, तस्मिन् शक्तिः = सामर्थ्यं यस्य तत् पादपोन्मूलनशक्ति, मारुतस्य = वायोः, रंहः = वेगः, शिलानामुच्चयस्तस्मिन् शिलोच्चये = पर्वते, न = नहि, मूर्च्छति = प्रसरति ।

समा०—महीं पालयतीति महीपालः तत्सम्बुद्धौ महीपाल, पादैः (मूलैः) पिबन्तीति पादपाः, पादपानाम् उन्मूलने शक्तिः यस्य तत् पादपोन्मूलनशक्ति । शिलाभिरुच्चीयते इति शिलोच्चयः, तस्मिन् शिलोच्चये ।

अभि०—हे राजन् ! मयि बाणमोचनं तव श्रमेणापि साध्यं, नास्ति त्वया प्रयुक्तमपि आयुधं तथैव वृथा भविष्यति यथा वृक्षोत्पाटने समर्थोऽपि वायुवेगः पर्वते विफलो भवति ।

हिन्दी—हे पृथिवी के रक्षक दिलीप ! तुम मुझे मारने का प्रयत्न मत करो, क्योंकि मेरे ऊपर चलाया हुआ अस्त्र उसी प्रकार व्यर्थ होगा, जिस प्रकार कि वृक्षों को उखाड़ने की शक्ति रखनेवाला वायु का वेग पर्वत को उखाड़ने में विफल होता है ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

सञ्जीविनी—कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषभमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मामवेहि विद्धि । "पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥" इति यादवः ॥३५॥

अन्वयः—कैलासगौरं, वृषम्, आरुरुक्षोः अष्टमूर्तेः, पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं, निकुम्भमित्रं, कुम्भोदरं नाम, किंकरं, माम्, अवेहि ।

वाच्य०—"त्वया" अहम्, कुम्भोदरः किंकरः अवेये।

व्याख्या—कैलासः=पर्वतविशेषः इव, गौरः=श्वेतः, सितम्, कैलासगौरं, वृषं=वृषभम्, आरोढुमिच्छतीति आरुरुक्षुस्तस्यारुरुक्षोः, आरोहणं कर्तुमिच्छोः, अष्टौ=अष्टसंख्यकाः, मूर्तयः=पृथिवीसलिलादयः यस्यासौ, तस्याष्टमूर्तेः=शिवस्य, पादयोः=चरणयोः अर्पणं=न्यासः,=पादार्पणं, तदेव अनुग्रहः=प्रसादः, तेन पूतं=शुद्धं, पृष्ठं=पृष्ठभागो यस्य सः, तं तथोक्तम्, निकुम्भस्य=निकुम्भनामकगणस्य, मित्रं=सुहृत्, तं निकुम्भमित्रम्, कुम्भोदरं=कुम्भोदरनामकं, किंकरं=सेवकं गणमिति यावत्, माम्=सिंहम्, अवेहि=जानीहि।

समा०—कैलास इव गौरः कैलासगौरः, तं कैलासगौरम्। आरोढुमिच्छतीति आरुरुक्षुः, तस्य आरुरुक्षोः। अष्टौ मूर्तयो यस्य सः अष्टमूर्तिः, तस्य अष्टमूर्तेः। पादयोः अर्पणं पादार्पणम्, पादार्पणम् एव अनुग्रहः पादार्पणानुग्रहः, पादार्पणानुग्रहेण पूतं पृष्ठं यस्य सः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठः, तं पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्। निकुम्भस्य मित्रं निकुम्भमित्रम्, तत् निकुम्भमित्रम्।

भाव०—नन्दिनमारोढुमिच्छोः शिवस्य चरणदानेन शुद्धपृष्ठभागं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम शिवसेवकं मां विद्धि।

हिन्दी—कैलास पर्वत के समान सफेद बैल पर चढ़ने की इच्छा रखने वाले, आठ (भूमि-जल-तेज-पवन-आकाश-सूर्य-चन्द्र-सोमयाजी) हैं मूर्ति जिनकी ऐसे शिव भगवान् का मेरे ऊपर जो चरण रखना, तद्रूप अनुग्रह से पवित्र पीठ वाले, निकुम्भ के मित्र मुझको कुम्भोदर नाम से विख्यात शिव का गण समझो॥ ३५॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः॥ ३६॥

सञ्जीविनी—पुरोऽग्रतोऽमुं देवदारुं पश्यसि। इति काकुः। असौ देवदारुः। वृषभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः। अभूततद्भावे च्विः। यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेम्नः कुम्भ एव स्तनः तस्मान्निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः, स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः, पयसां क्षीराणाम्। 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः। स्कन्दसमानप्रमास्पदमिति भावः॥ ३६॥

अन्वयः—पुरः, अमुम्, देवदारुं, पश्यसि, असौ, वृषभध्वजेन, पुत्रीकृतः, यः, स्कन्दस्य, मातुः, हेमकुम्भस्तननिःसृतानां पयसां, रसज्ञः अस्तीति शेषः।

वाच्य०—त्वया, अमी देवदारुः दृश्यते, अमुं, वृषभध्वजः पुत्रीकृतवान्, येन रसज्ञेन भूयते।

व्याख्या—पुरः=अग्रे, अमुं=दृश्यमानं देवदारुं=देवदारुनामकं वृक्षं, पश्यसि=अवलोकयसि, असौ=देवदारुः वृषभो ध्वजे यस्य स तेन वृषभध्वजेन=शिवेन, अपुत्रः पुत्रः कृत इति पुत्रीकृतः=पुत्रत्वेन स्वीकृतः, यः=देवदारुः, स्कन्दस्य=कार्तिकेयस्य, मातुः=पार्वत्याः, हेम्नः=सुवर्णस्य कुम्भः=घटः, हेमकुम्भ एव स्तनः=कुचः, तस्मात्, निःसृतानि=निर्गतानि, तेषान्तथोक्तानाम्, पयसां=जलानां, स्कन्दपक्षे—हेमकुम्भ इव स्तनः तस्मात् निःसृतानाम्, पयसां=क्षीराणां=दुग्धानामित्यर्थः, रसं=स्वादं जानातीति रसज्ञः=स्वादज्ञः, अस्तीति शेषः।

समा०—अपुत्रः पुत्रः सम्पद्यमानः कृतः पुत्रीकृतः वृषभो ध्वजे यस्य सः वृषभध्वजः, तेन वृषभध्वजेन। हेम्नः कुम्भः हेमकुम्भः, हेमकुम्भः एव स्तनौ हेमकुम्भस्तनौ (इति देवदारुवृक्षपक्षे), हेमकुम्भ इव स्तनौ हेमकुम्भस्तनौ (इति स्कन्दपक्षे), हेमकुम्भस्तनाभ्यां निस्सृतानि, तेषां हेमकुम्भस्तननिस्सृतानाम्। रसं जानातीति रसज्ञः।

अभि—हे राजन्, असौ पुरोवर्ती देवदारुवृक्षः पार्वत्या स्वहस्तेन सेचितः अतोऽयं पार्वतीपरमेश्वरयोः, स्कन्दतुल्यं प्रेमपात्रमस्तीति।

हिन्दी—हे राजन् तुम, सामने खड़े इस देवदारु को देख रहे हो। शिवजी ने इसे अपना पुत्र माना है। यह देवदारु कार्तिकेय की माता पार्वती जी के सोने के घटरूपी स्तनों से निकले हुये जल के स्वाद का जानने वाला है। स्कन्दपक्ष में सोने के घट के समान स्तनों से निकले हुए दूध के स्वाद का जानने वाला है ॥ २६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

सञ्जीविनी—कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन घर्षयता। 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति यक्। ततः शानच्। वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता। अथाद्रेस्तनया गौरी। असुरास्त्रैरालीढं क्षतम्। सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः। 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः। "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप्। तमिव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३७ ॥

अन्वयः—कदाचित्, कटं कण्डूयमानेन, वन्यद्विपेन, अस्य, त्वग्, उन्मथिता, अथ अद्रेः, तनया, असुरास्त्रैः आलीढं, सेनान्यम्, इव, एनं, शुशोच।

वाच्य०—कण्डूयमानो वन्यद्विपः, अस्य, त्वचमुन्मथितवान्, अथ अद्रेः तनयया सेनानीरिव एषः शुशुचे।

व्याख्या—कदाचित् = जातु कस्मिंश्चित्समये, कटं = कपोलं, कण्डूयमानेन = घर्षयता, वन्यद्विपेन = वनगजेन, अस्य = देवदारोः, त्वग् = वल्कलम्, उन्मथिता = उत्पाटिता, अथ = पश्चात्, अद्रेः = हिमालयस्य, तनया = सुता-पार्वती, असुरास्त्रैः = दैत्यायुधैः, आलीढं = क्षतम्, सेनां नयतीति सेनानीः = स्कन्दः, तमिव, एनं = वृक्षम्, शुशोच = शोचितवती।

समा०—वने भवः वन्यः, वन्यश्चासौ द्विपश्च वन्यद्विपः तेन वन्यद्विपेन। असुराणाम् अस्त्राणि असुरास्त्राणि, तैः असुरास्त्रैः।

अभि०—एकदा केनापि वन्यगजेन स्वगात्रं कण्डूयता अस्य देवदारुवृक्षस्य वल्कलमुत्पाटितं, तद् दृष्ट्वा पार्वती दैत्यास्त्रैः क्षतं स्वपुत्रं स्कन्दं यथा शुशोच तथैव एनमपि शुशोच।

हिन्दी—किसी समय, कपोल को रगड़ते हुये किसी जंगली हाथी ने इस देवदारु की छाल को छील दिया तो पार्वतीजी ने अपने पुत्र कार्तिकेय के असुरास्त्रों से घायल होनेपर जैसा शोक किया था वैसा ही शोक इसके लिये भी किया ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

सञ्जीविनी—तदा तत्कालतः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत्। 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिन्हे स्थानापराधयोः' इति केशवः। सिंहत्वं विधाय अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—तदाप्रभृति, एव, वनद्विपानां, त्रासार्थं, शूलभृता, अङ्कागतसत्त्ववृत्ति सिंहत्वं, विधाय, अस्मिन्, अद्रिकुक्षौ, अहं, व्यापारितः।

वाच्य०—शूलभृत् मां व्यापारितवान्।

व्याख्या—तदाप्रभृति तत्कालादारभ्य एव, वनद्विपानां = वनगजानां, त्रासार्थं = भयार्थम्, शूलभृता = शिवेन, अङ्कं = समीपम्, आगताः = प्राप्ताः, ये सत्त्वाः = प्राणिनः एव वृत्तिः = भोजनं यस्मिन् तत्, सिंहस्य भावः सिंहत्वं = केसरित्वं, विधाय = कृत्वा, अस्मिन् = पुरोवर्तिनि, अद्रेः = पर्वतस्य, कुक्षिः = गुहा, तस्मिन् अद्रिकुक्षौ, अहं = सिंहः, व्यापारितः = नियुक्तः।

समा०—तदा प्रभृतिः (स काल आदिः) यस्मिन् कर्मणि तद् यथा भवति तथा तदाप्रभृति (क्रियाविशेषणम्)। वनस्य द्विपाः, वनद्विपाः, तेषां वनद्विपानाम्। त्रासाय इति त्रासार्थम् (अस्वपदविग्रहः)। शूलं बिभर्ति इति शूलभृत् तेन शूलभृता। अङ्कम् आगताः सत्त्वा एव वृत्तिः यस्मिन् तत् अङ्कागतसत्त्ववृत्ति, तत् अङ्कागतसत्त्ववृत्ति। अद्रेः कुक्षिः अद्रिकुक्षिः, तस्मिन् अद्रिकुक्षौ।

अभि०—देवदारुवल्कलोत्पाटनकालादारभ्यैव शिवः वन्यगजभयार्थम् अस्यां गुहायां मम समीपागतजन्तुर्भोजनमिति निर्धार्य मां सिंहरूपिणं कृत्वा नियुक्तवान्।

हिन्दी—तभी से जंगली हाथियों को डराने के लिये त्रिशूलधारी शिवने, पास में आये हुए जीवों पर निर्वाह करनेवाली सिंह की आकृति देकर मुझे इस गुफा में नियुक्त कर दिया है ॥ ३८ ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

सञ्जीविनी—परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सोपस्थिता प्राप्तैषा गोरूपा शोणितपारणा शोणितस्य रुधिरस्य पारणा व्रतान्तभोजनम्। सुरद्विषो राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव। क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्याङ्कागतसत्त्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्या अलं पर्याप्ता। "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" इत्यनेन चतुर्थी ॥ ३९ ॥

अन्वयः—परमेश्वरेण, प्रदिष्टकाला, उपस्थिता, एषा, शोणितपारणा, सुरद्विषः, चान्द्रमसी, सुधा, इव, क्षुधितस्य, तस्य, मे, तृप्त्यै, अलम्।

वाच्य०—एतया, शोणितपारणया, सुरद्विषः, चान्द्रमस्या सुधया इव क्षुधितस्य मे तृप्त्यै अलं भूयते।

व्याख्या—परमेश्वरेण = महादेवेन, प्रदिष्टः = निर्दिष्टः, कालः = समयो भोजनवेला यस्याः सा

प्रदिष्टकाला, उपस्थिता = प्राप्ता, एषा = गोरूपा, शोणितस्य = रुधिरस्य, पारणा = व्रतान्तभोजनम्, सुरान् = देवान्, द्वेष्टीति सुरद्विट्, तस्य, सुरद्विषः = राहोः, चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी = ऐन्दवी, चन्द्रसम्बन्धिनीत्यर्थः, सुधा = अमृतम्, इव = यथा, क्षुधितस्य = बुभुक्षितस्य, तस्य = समीपागतप्राणि-वृत्तेः, मे = मम सिंहस्य, तृप्त्यै = उदरपूर्त्यै, अलं = पर्याप्तम्।

समा०—परा मा (शोभा) यस्य सः परमः, परमश्चासौ ईश्वरश्च परमेश्वरः, तेन परमेश्वरेण। प्रदिष्टः कालः यस्याः सा प्रदिष्टकाला। शोणितस्य पारणा-शोणितम् एव पारणा वा शोणितपारणा।

अभि०—उपोषितस्येव बहोः कालात् क्षुधितस्य मे क्षुधानिवृत्तये शिवेन निर्दिष्टसमया इव स्वयमत्रागता धेनुरूपा पारणा, राहोश्चन्द्रसम्बन्धिपीयूषमिव तृप्त्यै पर्याप्तं भविष्यति।

हिन्दी—शिवजी के बताये हुए भोजन के समय स्वयं प्राप्त यह गोरूप रुधिर भोजन (व्रत की समाप्ति का) राहु के लिये चन्द्रमण्डल में स्थित अमृत की तरह भूखे मुझ सिंह की तृप्ति के लिये पर्याप्त है ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

सञ्जीविनी—स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व। भवांस्त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति। ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति। यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन। 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः। अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम्। रक्षितुमशक्यमित्यर्थः। तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति। अशक्यार्थेऽप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥ ४० ॥

अन्वयः—सः, त्वं, लज्जां, विहाय, निवर्तस्व, भवान्, गुरोः, दर्शितशिष्यभक्तिः "अस्ति" यद्, रक्ष्यं, शस्त्रेण, अशक्यरक्षं, तद्, शस्त्रभृतां, यशः, न क्षिणोति।

वाच्य०—तेन त्वया निवृत्यतां, भवता, गुरोर्दर्शितशिष्यभक्तिना "भूयते" येन रक्ष्येण शस्त्रेण अशक्यरक्षेण "भूयते" तेन शस्त्रभृतां यशो न क्षीयते।

व्याख्या—सः = एवमुपायशून्यः, बाहुस्तम्भेनेत्यर्थः, त्वं, दिलीपः, लज्जां = त्रपां, विहाय = त्यक्त्वा, निवर्तस्व = परावर्तस्व, निवृत्तो भव इति यावत्, भवान् = दिलीपः, गुरोः = वशिष्ठस्य दर्शिता = प्रकाशिता, शिष्यभक्तिः = छात्रानुरागो येन स तथोक्तः, अस्तीति शेषः, यत् = किंचित्, रक्ष्यं = रक्षणीयं = पालनीयं, धनादिकमित्यर्थः, शस्त्रेण = आयुधेन, अशक्यरक्षम् = अशक्यपालनम्, तद् = रक्ष्यं वस्तु, शस्त्रभृतां = चापधारिणां, यशः = कीर्तिं न = नहि, क्षिणोति = हिनस्ति।

समा०—शिष्यस्य भक्तिः शिष्यभक्तिः, दर्शिता शिष्यभक्तिः येन सः दर्शितशिष्यभक्तिः। रक्षितुं योग्यं रक्ष्यम्। न शक्या अशक्या, अशक्या रक्षा यस्य तद् अशक्यरक्षम्। शस्त्राणि बिभ्रतीति शस्त्रभृतः, तेषां शस्त्रभृताम्।

अभि०—हे राजन्, करावरोधेन मम मारणेऽसमर्थस्त्वं लज्जां विहाय स्वाश्रमं गच्छ, यतः यद् पालनीयं वस्तु शस्त्रेण रक्षणयोग्यं न भवति तद् रक्ष्यं वस्तु नष्टमपि शस्त्रभृतां यशः न नाशयति, अतस्तव परावर्तने न कोऽपि दोषः।

हिन्दी—उपायशून्य हुए तुम लज्जा को छोड़कर लौट जाओ, तुमने गुरु की शिष्यों के योग्य भक्ति दिखला दी, जो रक्षणीय वस्तु शस्त्र से रक्षा करने के योग्य हो नहीं होती वह वस्तु नष्ट होती हुई भी शस्त्रधारी की कीर्ति को नष्ट नहीं करती है ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

सञ्जीविनी—पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि विषयेऽवज्ञामपमानं शिथिलीचकार । तत्याजेत्यर्थः । मदशक्तोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—पुरुषाधिराजः, इति, प्रगल्भं, मृगाधिराजस्य, वचः, निशम्य, गिरिशप्रभावात्, प्रत्याहतास्त्रः, "सन्" आत्मनि, अवज्ञां, शिथिलीचकार ।

वाच्य०—पुरुषाधिराजेन, प्रत्याहतास्त्रेण "सता" आत्मन्यवज्ञा शिथिलीचक्रे ।

व्याख्या—पुरुषाधिराजः = नृपः, इति = पूर्वोक्तप्रकारकम्, प्रगल्भं = धृष्टं, मृगाधिराजस्य = मृगेन्द्रस्य सिंहस्य, वचः = वचनं, निशम्य = श्रुत्वा, गिरिशस्य = शिवस्य, प्रभावः = तेजस्तस्मात्, गिरिशप्रभावात्, प्रत्याहतं = कुण्ठितम्, अस्त्रम् = आयुधं यस्य सः, प्रत्याहतास्त्रः "सन्" आत्मनि = स्वस्मिन्, अवज्ञाम् = अवहेलनम्, शिथिलीचकार = तत्याज ।

समा०—अधि (अधिकः) राजा अधिराजः, पुरुषाणाम् अधिराजः पुरुषाधिराजः । मृगाणाम् अधिराजः मृगाधिराजः, तस्य मृगाधिराजस्य । गिरौ शेते इति गिरिशः, गिरिशस्य प्रभावः गिरिशप्रभावः, तस्माद् गिरिशप्रभावात् । प्रत्याहतम् अस्त्रं यस्य सः प्रत्याहतास्त्रः । अशिथिलां शिथिलां कृतवान् शिथिलीचकार ।

अभि०—सिंहवाक्यं श्रुत्वा राजा दिलीपः, भगवतः शिवस्य प्रतापात् स्वकीयास्त्रस्य कुण्ठितां ज्ञात्वा तज्जनितापमानं त्यक्तवान् ।

हिन्दी—राजा दिलीप ने इस प्रकार से ढीठ सिंह की बात सुनकर भगवान् शिवके प्रभाव से मेरे अस्त्र की गति रुकी है यह जानकर आत्मग्लानि को कम कर दिया । अपना अपमान नहीं समझा ॥ ४१ ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

सञ्जीविनी—स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः । तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्रः । (प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्) इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च । "बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः" इति महाभारते ॥ ४२ ॥

अन्वयः—तत्पूर्वभङ्गे, इषुप्रयोगे, वितथप्रयत्नः, 'अतएव' वज्रं, मुमुक्षन्, त्र्यम्बकवीक्षणेन, जडीकृतः, वज्रपाणिः, इव, "स्थितो राजा" एवं, प्रत्यब्रवीत् च ।

वाच्य०—वितथप्रयत्नेन, वज्रं मुमुक्षता, जडीकृतेन, वज्रपाणिना, इव, एवः प्रत्यौच्यत ।

व्याख्या—स = बाहुस्तम्भरूपः, एव पूर्वः = प्रथमः, भङ्गः = प्रतिबन्धो यस्य स तस्मिन्, तत्पूर्वभङ्गे, इषोः = बाणस्य, प्रयोगः = प्रयुक्तिः, तस्मिन्, इषुप्रयोगे, वितथः = विफलः, प्रयत्नः = प्रयासः, उद्योगो यस्य सः, वितथप्रयत्नः, "अत एव" वज्रं = कुलिशं, मुमुक्षन् = मोक्तुं = त्यक्तुम् इच्छन्, त्र्यम्बकस्य = त्रिनयनस्य शिवस्य, वीक्षणेन = अवलोकनेन, जडीकृतः = निश्चेष्टीकृतः, वज्रं पाणौ यस्य सः, वज्रपाणि = इन्द्रः, इव "स्थितो राजा" इति शेषः, एनं = सिंहम्, प्रत्यब्रवीत् = प्रत्युक्तवान् ।

समा०—स एव पूर्वः भङ्गः यस्य सः तत्पूर्वभङ्गः, तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे । इषोः प्रयोगः इषुप्रयोगः तस्मिन् इषुप्रयोगे । वितथः प्रयत्नः यस्य सः वितथप्रयत्नः । न जडः अजडः, अजडः जडः सम्पद्यमानः कृतः जडीकृतः । त्रीणि अम्बकानि (नयनानि) यस्य सः त्र्यम्बकः, त्र्यम्बकस्य वीक्षणं त्र्यम्बकवीक्षणम्, तेन त्र्यम्बकवीक्षणेन । मोक्तुम् इच्छन् मुमुक्षन् । वज्रं पाणौ यस्य सः वज्रपाणिः ।

अभि०—बाणप्रयोगे व्यर्थप्रयासः, महेश्वरावलोकनेन जडीकृतः वज्रं प्रहर्तुमिच्छन् देवराज इव स्थितो राजा दिलीपः सिंहं प्रत्युवाच ।

हिन्दी—शंकर जी पर वज्र प्रहार करने के इच्छुक, किन्तु उनकी दृष्टि मात्र से स्तम्भित, वज्रपाणि इन्द्र की तरह निश्चेष्ट हुए राजा दिलीप बाणप्रयोग में अपनी पहले पहल उस विफलता को देखकर सिंह को उत्तर देने लगे ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

सञ्जीविनी—हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम्, यद्वचः 'स त्वं मदीयेन' इत्यादिकमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह । अन्तरिति । हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति "विदो लटो वा" इति णलादेशः । अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविधं व्यापारमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—"हे !" मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य, "मम" तद् वचः, कामं, हास्यम्, "अस्ति" यद् "वचः" अहं, विवक्षुः "अस्मि" हि, भवान्, प्राणभृताम्, अन्तर्गतं, सर्वं, भावं, वेद, अतः अभिधास्ये ।

वाच्य०—तेन, वचसा, हास्येन, "भूयते" मया विवक्षुणा "भूयते" अन्तर्गतः, भावो भवता, विद्यते, अतः, अभिधास्यते ।

व्याख्या—मृगेन्द्र = हे सिंह ! संरुद्धा = प्रतिरुद्धा, चेष्टा = हस्तसंचालनादिव्यापारो यस्य तस्य संरुद्धचेष्टस्य, मम = दिलीपस्य, तद् = उच्यमानं वचः = वाक्यम्, कामं = यथेष्टम्, हसितुं योग्यं

हास्यं = परिहासयोग्यम्, अस्तीति शेषः, यद् = वचः, अहं = दिलीपः, विवक्षुः = कथयितुमिच्छुः, अस्मीति शेषः, हि = यतः, भवान् = दिलीपः, प्राणभृतां = जीवानाम्, अन्तर्गतं = हृद्गतं, भावम् = अभिप्रायं, वेद = जानाति, अतः = कारणात्, अभिधास्ये = कथयिष्यामि ॥ ४३ ॥

समा०—संरुद्धाः चेष्टाः यस्य सः संरुद्धचेष्टः, तस्य संरुद्धचेष्टस्य। मृगाणाम् इन्द्रः मृगेन्द्रः, तत्सम्बुद्धौ (हे) मृगेन्द्र! हसितुं योग्यं हास्यम्। वक्तुमिच्छुः विवक्षुः। प्राणान् बिभ्रतीति प्राणभृतः, तेषां प्राणभृताम्।

भावा०—हे मृगेन्द्र! संरुद्धहस्तसंचालनव्यापारस्य मे वचनं यद्यपि परिहासयोग्यं वर्तते, तथापि भवान् सर्वजन्तूनां हृदि स्थितं सर्वमेव जानाति, अतोऽहं कथयिष्यामि।

हिन्दी—हे सिंह! हाथ के बँध जाने से मैं कुछ नहीं कर सकता, इसलिये वह वचन भले ही दिल्लगी करने के योग्य है जिसे मैं कहना चाहता हूँ, फिर भी आप प्राणियों के सभी मनोभावों को जानते हैं इससे कहता हूँ ॥ ४३ ॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

सञ्जीविनी—प्रत्यवहारः प्रलयः। स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः। अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः। शासनं च 'सिद्धत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति' इति प्रागुक्तरूपम्। तर्हि विसृज्य गम्यताम्। नेत्याह गुरोरपीति। पुरस्तादग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम्। आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

अन्वयः—स्थावरजंगमानां, सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः, सः, मे, मान्यः, पुरस्तात्, नश्यत्, इदम्, आहिताग्नेः, गुरोः, धनम्, अपि, अनुपेक्षणीयम्।

वाच्य०—सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुना तेन मे मान्येन "भूयते" पुरस्तात् नश्यताऽनेन धनेनापि, अनुपेक्षणीयेन "भूयते"।

व्याख्या—तिष्ठन्तीति स्थावराः = तरुशैलादयः, गच्छन्तीति जंगमा = मनुष्यादयः, तेषां = स्थावरजंगमानाम्, सर्गः = उत्पत्तिः, स्थितिः = पालनम्, प्रत्यवहारः = विनाशः, तेषां त्रयोक्तानां हेतुः = कारणम्, सः = ईश्वरः, मे = मम दिलीपस्य, मान्यः = पूज्यः, अस्तीति शेषः, पुरस्तात् = अग्रे, नश्यत् = नाशं गच्छत्, इदम् = पुरतो दृश्यमानम्, आहितोऽग्निर्येन स तस्य, आहिताग्नेः = अग्निहोत्रिणः, गुरोः = वशिष्ठस्य, धनम् = गोरूपधनम्, अपि = न, उपेक्षणीयमनुपेक्षणीयम् = उपेक्षानर्हम्।

समा०—तिष्ठन्तीति स्थावराः, गच्छन्तीति जङ्गमाः, स्थावराश्च जङ्गमाश्च स्थावरजङ्गमाः, तेषां स्थावरजङ्गमानाम्। सर्गश्च स्थितिश्च प्रत्यवहारश्च सर्गस्थितिप्रत्यवहाराः, सर्गस्थितिप्रत्यवहाराणां हेतुः सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः। मानितुं योग्यः मान्यः। आहितः अग्निः येन सः आहिताग्निः, तस्य आहिताग्नेः। नश्यतीति नश्यत्। उपेक्षितुं योग्यम् उपेक्षणीयम्, न उपेक्षणीयम् अनुपेक्षणीयम्।

अभि०—सकलजगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणं सः शिवः, मे पूज्यो वर्तते, तथापि गुरोरपि विनश्यदिदं गोरूपधनं सर्वथा पालनीयं वर्तते ।

हिन्दी—समस्त विश्व की उत्पत्ति, पालन तथा प्रलय के कारणभूत वह भगवान् शिव मेरे पूजनीय हैं। अर्थात् उनकी आज्ञा सर्वथा माननीय है। किन्तु सामने नष्ट होता हुआ अग्निहोत्री गुरु महाराज वशिष्ठ का यह नन्दिनी रूप धन भी उपेक्षा करने के योग्य नहीं है। इसकी रक्षा करना भी परमावश्यक है ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

सञ्जीविनी—सोऽङ्कागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद। दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालश्चासौ वत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—स, त्वं, मदीयेन, देहेन, शरीरवृत्तिं, निर्वर्तयितुं प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा, महर्षेः, इयं, धेनुः, विसृज्यताम् ।

वाच्य०—तेन त्वया मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्तयितुं प्रसद्यतां, महर्षेरिमां धेनुं विसृज ।

व्याख्या—सः = समीपागतप्राणिवृत्तिः, त्वं = सिंहः, मम अयं मदीयः, तेन, मदीयेन = मत्सम्बन्धिना, देहेन = शरीरेण, शरीरस्य = देहस्य वृत्तिः = जीवनं तां, निर्वर्तयितुं = सम्पादयितुं कर्तुमित्यर्थः, प्रसीद = प्रसन्नो भव। दिनस्य = दिवसस्य, अवसानम् = अन्तः, तस्मिन्, उत्सुकः = उत्कण्ठितः, बालश्चासौ वत्सः = शकृत्करिर्यस्याः सा तथोक्ता, महर्षेः = वशिष्ठस्य, इयम् = एषा, धेनुः = नन्दिनी, विसृज्यताम् = त्यज्यताम् ।

समा०—मम अयं मदीयः, तेन मदीयेन। शरीरस्य वृत्तिः शरीरवृत्तिः, तां शरीरवृत्तिम्। दिनस्य अवसानं दिनावसानम्, दिनावसाने उत्सुकः बालः वत्सः यस्याः सा दिनावसानोत्सुकबालवत्सा। महांश्चासौ ऋषिश्च महर्षिः, तस्य महर्षेः।

अभि०—हे सिंह! त्वं मम देहेन स्वबुभुक्षाशान्तिं कृत्वा मयि प्रसन्नो भव, इमां महर्षेः धेनुं मुञ्च, यतः, आश्रमे बद्धोऽस्याः बालवत्सः माता मे समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बुभुक्षित आस्ते ।

हिन्दी—समीपागत प्राणियों पर जीवन यापन करनेवाले तुम मेरे शरीर से अपना भोजन करने की कृपा करो, (अर्थात् धेनु के बदले मुझे खा लो) और सायंकाल "मेरी माँ आती होगी" ऐसे उत्कण्ठित छोटे बच्चे वाली, महर्षि वशिष्ठ की इस गौ को छोड़ दो ॥ ४५ ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

सञ्जीविनी—अथ राज्ञोक्त्यनन्तरम्। भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुहानाम्। 'देवखातबिले गुहा। गह्वरम्' इत्यमरः। अंधकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन्। निरस्यन्नित्यर्थः। किंचिद्विहस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभाषे। हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—अथ, भूतेश्वरपार्श्ववर्ती, सः, गिरिगह्वराणाम्, अन्धकारं, दंष्ट्रामयूखैः, शकलानि, कुर्वन् किञ्चिद्, विहस्य, अर्थपतिं, भूयः, बभाषे।

वाच्य०—अथ, भूतेश्वरपार्श्ववर्तिना, तेन, अर्थपतिर्भूयः, बभाषे।

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, भूतानां = प्राणिनाम्, ईश्वरः = स्वामी, भूतेश्वरः, तस्य पार्श्वयोः वर्तितुं शीलमस्येति पार्श्ववर्ती = अनुचरः, सः = सिंहः, गिरेः = पर्वतस्य, गह्वराणि = गुहास्तेषां गिरिगह्वराणाम्, अन्धकारं = ध्वान्तं तिमिरम् "अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्" इत्यमरः। दंष्ट्राणां = निशितदन्तानां, मयूखाः = किरणास्तैः, "किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः", इत्यमरः। दंष्ट्रामयूखैः, शकलानि = खण्डानि कुर्वन् = विदधत् दूरीकुर्वन्नित्यर्थः, किञ्चित् = स्वल्पमीषद्, विहस्य = स्मितं कृत्वा, अर्थस्य = धनस्य पतिं = स्वामिनं दिलीपं, भूयः = पुनः, बभाषे = उवाच।

समा०—भूतानाम् ईश्वरः भूतेश्वरः, पार्श्वयोः वर्तितुं शीलमस्येति पार्श्ववर्ती, भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्ती भूतेश्वरपार्श्ववर्ती। गिरेः गह्वराणि गिरिगह्वराणि, तेषां गिरिगह्वराणाम्। दंष्ट्राणां मयूखाः दंष्ट्रामयूखाः, तैः दंष्ट्रामयूखैः। अर्थस्य पतिः अर्थपतिः, तम् अर्थपतिम्।

अभि०—नन्दिनीरक्षणाय स्वशरीरं त्यक्तुमुद्यतं राजानं दृष्ट्वा, सिंहः भूयोऽपि किंचित् स्मितं कृत्वा दिलीपं प्रत्युक्तवान्।

हिन्दी—दिलीप के इतना कहने के पश्चात् भगवान् शिव के पास रहने वाला वह सिंह, मुस्कराकर हिमालय की गुफाओं के अन्धकार को अपनी दन्तकिरणों से टुकड़े-टुकड़े करता हुआ, महाराज दिलीप से फिर बोला॥ ४६॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्॥ ४७॥

सञ्जीविनी—एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम्। नवं वयो यौवनम्। इदं कान्तं रम्यं वपुश्च। इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन। अल्पफलायेत्यर्थः। "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी। हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि॥ ४७॥

अन्वयः—एकातपत्रं, जगतः प्रभुत्वं, नवं, वयः, इदं, कान्तं, वपुः, च, "एतत्सर्वं" बहु, अल्पस्य, हेतोः, हातुं इच्छन्, त्वं, विचारमूढः, मे, प्रतिभासि।

वाच्य०—हातुमिच्छता त्वया विचारमूढेन मे प्रतिभायते।

व्याख्या—एकातपत्रम् = एकच्छत्रम् गच्छतीति जगत् तस्य जगतः = संसारस्य, प्रभोर्भावः प्रभुत्वं = स्वामित्वं, नवं = नूतनं, वयः = अवस्था, इदं = दृश्यमानम्, कान्तं = मनोहरं, वपुः = शरीरञ्च "एतत्सर्वम्" बहु = बहुलमधिकमित्यर्थः, अल्पस्य = स्वल्पस्य, हेतोः = कारणात्, अल्पफलायेत्यर्थः, हातुं = त्यक्तुमिच्छन्, त्वं = दिलीपः, विचारे = कार्याकार्यविवेके, मूढः = मूर्खः, इति विचारमूढः, मे = मम, प्रतिभासि = लक्ष्यसे।

समा०—एकञ्च तद् आतपत्रञ्च एकातपत्रम्। प्रभोर्भावः प्रभुत्वम्। विचारे मूढः विचारमूढः।

अभि०—हे राजन् वत्सम्, एकस्याः धेनोः रक्षायै चक्रवर्तित्वं नवयौवनयुक्तं देवतुल्यमिदं शरीरञ्च त्यक्तुमिच्छसि, तन्मे सर्वथा विवेकरहितः प्रतिभाससे।

हिन्दी—संसार का एकच्छत्र राज्य तथा नई जवानी एवं सुन्दर यह शरीर इन सब अमूल्य रत्नों को एक गौके पीछे नष्ट करना चाहते हो, इससे मैं समझता हूँ कि तुम कर्तव्याकर्तव्य के विचार में अकुशल ही हो ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

सञ्जीविनी—तव भूतेष्वनुकम्पा 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौः स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत् । जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा । 'पुनः सदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—तव, भूतानुकम्पा, चेत् "तर्हि" त्वदन्ते, "सति" इयम्, एका, गौः, स्वस्तिमती, भवेत्, प्रजानाथ, जीवन्, पुनः, पिता, इव, प्रजाः, उपप्लवेभ्यः, शश्वत्, पासि ।

वाच्य०—तव भूतानुकम्पया चेद् "भूयते" तर्हि अनया एकया गवा, स्वस्तिमत्या भूयते "त्वया" जीवता पुनः पित्रेव प्रजाः पाल्यन्ते ।

व्याख्या—तव = भवतः, भूतेषु = प्राणिषु, अनुकम्पा = दया, चेत् = यदि, अस्तीति, तर्हि इति शेषः, तव = भवतः, अन्तः = विनाशस्तस्मिन् त्वदन्ते, सतीति शेषः, इयम् = एषा, एका = केवला, गौः = धेनुः, नन्दिनी, एव स्वस्तिमती = कल्याणवती, रक्षितेति यावत्, भवेत् = स्यात्, हे प्रजानाथ = जनस्वामिन्, जीवन् = प्राणान् धारयन्, पुनः, पिता = जनकः, इव = यथा, प्रजाः = जनान्, उपप्लवेभ्यः = उपद्रवेभ्यः चौरादिभ्य इत्यर्थः, शश्वत् = निरन्तरं, पासि = त्रायसे ।

समा०—भूतेषु अनुकम्पा भूतानुकम्पा । गच्छतीति गौः । स्वस्ति अस्याः अस्तीति स्वस्तिमती । तव अन्तः त्वदन्तः, तस्मिन् त्वदन्ते । प्रजानां नाथः प्रजानाथः, तत्सम्बुद्धौ हे प्रजानाथ !

अभि०—हे राजन् त्वयि जीवति सति लोकरक्षणं भविष्यति, त्वन्नाशे पुनः केवलनन्दिनीरक्षणं भविष्यति । तव शरीररक्षणमेव श्रेष्ठं नतु केवलैकधेनुरक्षणम् ।

हिन्दी—यदि तुम्हारी जीवों पर कृपा है तो तुम्हारे मर जाने पर केवल इस एक गौ का ही कल्याण होगा, हे प्रजानाथ दिलीप ! तुम्हारे जीवित रहने पर तो तुम पिता के समान प्रजा की कष्टों से सदा रक्षा करते रहोगे ॥ ४८ ॥

अथैकधेनोरपराधचण्डाद् गुरोः कृशानुप्रतिमाद् बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥ ४९ ॥

सञ्जीविनी—अथेति पक्षान्तरे । अथवा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद् गुरोर्बिभेषि । इति काकुः । "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः कोपः मन्युर्दैन्ये क्रतौ

क्लिष्टे' इत्यमरः। घटा इवोधांसि यासां ताः घटोध्नीः "ऊधसोऽनङ्" इत्यनङादेशः। "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीष्। कोटिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता। 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः। भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः॥ ४९॥

अन्वयः—अथ, एकधेनोः, अपराधचण्डात्, कृशानुप्रतिमात्, गुरोः, बिभेषि, 'चेत्' अस्य, मन्युः घटोध्नीः कोटिशः, गाः, स्पर्शयता, भवता, विनेतुं शक्यः।

वाच्य०—"त्वया" भीयते, अस्य, मन्युं स्पर्शयन् भवान् विनेतुं शक्नुयात्।

व्याख्या—अथ = अथवा, एका = केवला, एव, धेनुः गौः, यस्य स तस्मात्, एकधेनोः, अतएव अपराधे = आगसि गवोपेक्षालक्षणे, चण्डात् = अतिक्रूरात्, अतएव कृशानुप्रतिमात् = वह्निसदृशात्, गुरोः वसिष्ठात्, बिभेषि = त्रस्यसि, चेत्, अस्य = गुरोः, मन्युः = क्रोधः, घटाः इव ऊधांसि यासां ताः, कलशापीनवतीः, कोटिशः = कोटिसंख्यकाः, गाः = सौरभेयीः, स्पर्शयता = ददता, भवता = दिलीपेन, विनेतुं = दूरीकर्तुं, शक्यः = क्षमः।

समा०—एकैव धेनुः यस्य सः एकधेनुः तस्मात् एकधेनोः। अपराधे चण्डः अपराधचण्डः, तस्मात् अपराधचण्डात्। कृशानुः प्रतिमा यस्य सः कृशानुप्रतिमः, तस्मात् कृशानुप्रतिमात्। घटा इव ऊधांसि यासां ताः घटोध्न्यः, ताः घटोध्नीः। स्पर्शयति इति स्पर्शयन्, तेन स्पर्शयता।

अभि०—हे राजन्, यदि त्वं नन्दिनीविनाशरूपापराधेन अतिक्रुद्धात् गुरोः बिभेषि तर्हि कोटिशः गाः दत्त्वा तस्य क्रोधशान्तिं कर्तुं समर्थोऽसि, अतः धेनुरक्षाग्रहो वृथैव।

हिन्दी—अथवा हे राजन्, एक ही गौ होने के कारण गोरक्षा न कर सकने से अत्यन्त क्रुद्ध तथा अग्नि के तुल्य अपने गुरुजी से यदि तुम डरते हो तो घड़े के समान स्तन (थौंक) वाली करोड़ों गायें देकर गुरु के क्रोध को दूर कर सकते हो॥ ४९॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम्।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः॥ ५०॥

सञ्जीविनी—तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम्। कर्मणि षष्ठी। ऊर्जा बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम्। "ज्योत्स्नातमिस्रा" इत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः। आत्मदेहं रक्ष। ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात्। नेत्याह महीतलेति। ऋद्धं समृद्धं राज्यम्। महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानमाहुः। स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः॥ ५०॥

अन्वयः—तद्, कल्याणपरम्पराणां, भोक्तारम्, ऊर्जस्वलम्, आत्मदेहं, रक्ष, हि, ऋद्धं, राज्यं, महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम् ऐन्द्रं, पदम्, आहुः।

वाच्य०—भोक्ता, ऊर्जस्वलः, आत्मदेहः त्वया रक्ष्यतां, राज्यमैन्द्रं पदमुच्यते।

व्याख्या—तद् = तस्मात् कारणात् कल्याणानां = मंगलानां, परम्पराः = श्रेणयस्तासां कल्याणपरम्पराणां, भोक्तारम् = अनुभवितारम्, ऊर्जो बलमस्यास्तीति ऊर्जस्वलस्तमूर्जस्वलं = बलवन्तम्, आत्मनः = स्वस्य, देहं = शरीरं, रक्ष = पालय। हि = यतः, ऋद्धं = समृद्धं, राज्यं = राजकर्म, मह्याः तलं महीतलं, महीतलस्य = पृथिवीतलस्य केवलं स्पर्शनं, तेन भिन्नं = पृथक् कृतम्, तथोक्तं इन्द्रस्येदम् ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि, पदं = स्थानम्, आहुः = कथयन्ति।

समा०—कल्याणानां परम्पराः कल्याणपरम्पराः, तासां कल्याणपरम्पराणाम्। ऊर्जः अस्यास्तीति ऊर्जस्वलः, तम् ऊर्जस्वलम्। आत्मनः देहः आत्मदेहः, तम् आत्मदेहम्। मह्याः तलं महीतलम्, महीतलस्य स्पर्शनं महीतलस्पर्शनं, केवलं महीतलस्पर्शनं महीतलस्पर्शनमात्रम्, महीतलस्पर्शनमात्रेण भिन्नं महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्, तत् महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्। राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम्, तत् राज्यम्। इन्द्रस्य इदम् ऐन्द्रम्, तत् ऐन्द्रम्।

अभि०—हे राजन् त्वमुत्तरोत्तरं शुभानां सुखानां भोक्तारं स्वदेहं पालय, यतः पृथिवीतलस्पर्शमात्रेण स्वर्गात् पृथग्भूतं समृद्धं राज्यमेव इन्द्रराज्यं कथयन्ति विद्वांसः॥ ५०॥

हिन्दी—हे राजन्, इसलिये तुम उत्तरोत्तर परम सुखों का भोग करने वाले अपने शरीर की रक्षा करो, क्योंकि विद्वान् लोग समृद्धिशाली (तुम्हारे जैसे) राज्य को ही इन्द्र का पद (स्वर्ग) कहते हैं, अन्तर केवल इतना ही है कि इन्द्रपद में भूतल का स्पर्श नहीं होता॥ ५०॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव॥ ५१॥

सञ्जीविनी—मृगेन्द्रे एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव। इत्युत्प्रेक्षा। भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद् द्विकर्मकः ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः। तदुक्तम्—"दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥" इति॥ ५१॥

अन्वयः—मृगेन्द्रे एतावत्, उक्त्वा, विरते, "सति" गुहागतेन, अस्य, प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः अपि, प्रीत्या, तम्, एव, अर्थं, क्षितिपालम्, उच्चैः, अभाषत इव।

वाच्य०—शिलोच्चयेनापि प्रीत्या स एवार्थः क्षितिपालमुच्चैरभाष्यत, इव।

व्याख्या—मृगेन्द्रे = सिंहे, एतत्परिमाणमस्येति, एतावत् = इत्येतत्, उक्त्वा = कथयित्वा, विरते = तूष्णींभूते, "सति" गुहां = गह्वरं, गतः = प्राप्तस्तेन, गुहागतेन, अस्य = सिंहस्य, प्रतिस्वनेन = प्रतिशब्देन, शिलोच्चयः = हिमालयः, अपि प्रीत्या = हर्षेण, प्रेम्णा, तं = सिंहोक्तम्, एव, अर्थम् = अभिधेयम्, यस्मिन् सः क्षितिं पालयतीति क्षितिपालस्तं क्षितिपालं = भूपालम्, उच्चैः = तारस्वरेण, अभाषत = अकथयत्, इवेत्युत्प्रेक्षा।

समा०—एतत् परिमाणमस्येति एतावत्, तत् एतावत्। मृगाणाम् इन्द्रः मृगेन्द्रः, तस्मिन् मृगेन्द्रे। गुहायां आगतः, गुहागतः, तेन गुहागतेन। शिलानाम् उच्चयः शिलोच्चयः। क्षितिं पालयतीति क्षितिपालः, तं क्षितिपालम्। अर्यते (ज्ञायते) इत्यर्थः, तम् अर्थम्।

अभि०—सिंहे एतावदुक्त्वा तूष्णीम्भूते सति, स्वगुहागतप्रतिशब्देन हिमाचलोऽपि सहर्षातकृतप्रेम्णा तमेवार्थं राजानमुच्चैरभाषतेव।

हिन्दी—इतना कहकर सिंह के मौन होने पर, गुहा में गये हुए इसके प्रतिशब्द के द्वारा हिमाचल भी प्रेम से मानो उसी बात को राजा से जोर से कहने लगा अर्थात् गुफा में गूंजे हुए शब्दों की प्रतिध्वनि से मालूम होता था पर्वत भी सिंह की बात का समर्थन कर रहा है॥ ५१॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

सञ्जीविनी—देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं घ्याक्रमणम् । "नपुंसके भावे क्तः" तेन कातरे अक्षिणी यस्या-स्तया । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इति षच् । "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीप् । किं वा वक्ष्यतीति भीरयैवं स्थितयेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र "द्विवचनविभज्य" इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इत्यनेनाम्प्रत्ययः । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

अन्वयः—देवानुचरस्य, वाचं, निशम्य तदध्यासितकातराक्ष्या, धेन्वा, निरीक्ष्यमाणः, सुतरां दयालुः मनुष्यदेवः, पुनः, अपि, उवाच ।

वाच्य०—धेन्वा निरीक्ष्यमाणेन दयालुना मनुष्यदेवेन पुनरप्यूचे ।

व्याख्या—देवस्य = महादेवस्य, अनुचरः = किंकरस्तस्य देवानुचरस्य = सिंहस्य, वाचं = वाणीं, निशम्य = श्रुत्वा, मनुष्यदेवः = राजा दिलीपः, पुनः = भूयः, अपि उवाच = कथयामास; "किंभूतः सन्" तेन = सिंहेन, यदध्यासितम् = आक्रमणं तेन, सिंहाक्रमणेनेत्यर्थः, कातरे = भीते, अक्षिणी = नेत्रे यस्याः सा तया तथोक्तया, धेन्वा = नन्दिन्या, निरीक्ष्यमाणः = अवलोक्यमानः, अत एवेति शेषः, सुत-राम् = अत्यन्तं, दयालुः = कारुणिकः, सन् ।

समा०—देवानाम् अनुचरः, देवानुचरः, तस्य देवानुचरस्य । मनुष्याणां देवः मनुष्यदेवः । तेन अध्यासितं तदध्यासितम् तदध्यासितेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा तदध्यासितकातराक्षी, तया तदध्यासितकातराक्ष्या । निरीक्ष्यते इति निरीक्ष्यमाणः ।

अभि०—सिंहाक्रमणेन, अधीरलोचनया नन्दिन्या दृश्यमानो राजा दिलीपः पुनरपि सिंहम्प्रत्य-वोचत् ।

हिन्दी—भगवान् महादेव के अनुचर सिंह की वाणी को सुनकर, मनुष्यों के राजा दिलीप सिंहाक्रान्त होने से व्याकुल नेत्र वाली नन्दिनी से देखे जाते हुए इसी से और भी दयापूर्ण होकर पुनः सिंह से बोले ॥ ५२ ॥

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

सञ्जीविनी—'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्क्विप् । (गमादिनाम्) इति वक्तव्याद-नुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात् त्रायत इति क्षत्त्रः । सुपीति योगविभा-गात्कः, तारोता व्युत्पत्ति कविरर्थतोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना । उदग्र उन्नतः क्षत्त्रस्य क्षत्त्रवर्णस्य शब्दो वाचकः । क्षत्त्रशब्द इत्यर्थः । क्षताद् त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः । किन्तु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तस्य क्षत्त्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतात् त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दामलिनैः ।

"'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः। 'ज्योत्स्नातमिस्रा" इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः। 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम्। निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः। एतेन 'एकातपत्रम्' इत्यादिनोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम्॥ ५३॥

अन्वयः—उदग्रः, क्षत्रस्य, शब्दः, क्षतात्, त्रायते, इति, "व्युत्पत्त्या" भुवनेषु, रूढः, किल तद्विपरीतवृत्तेः, राज्येन किम्, उपक्रोशमलीमसैः, प्राणैः, वा, किम्।

वाच्य०—उदग्रेण क्षत्रस्य शब्देन "भूयते"।

व्याख्या—उदग्रः = उन्नतः, क्षत्रस्य = क्षत्त्रवर्णस्य, शब्दः = वाचकः, क्षतात् = नाशात्, त्रायते = रक्षति, इति व्युत्पत्त्या, भुवनेषु = लोकेषु, रूढः = प्रसिद्धः, किलेति निश्चये। तस्य = क्षत्त्रशब्दस्य, विपरीता = विरुद्धा, वृत्तिः = व्यापारो यस्य तस्य तद्विपरीतवृत्तेः, राज्येन = राजभावेन, किम् = किम्प्रयोजनम्, न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, उपक्रोशेन = निन्दया, मलीमसा = मलिनास्तैः, उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः = असुभिः, वा = अथवा, किम्प्रयोजनम्, न किमपीति भावः। निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमेवेति भावः।

समा०—क्षतात् त्रायते इति क्षत्त्रः तस्य क्षत्त्रस्य। राज्ञः भावः कर्म वा राज्यम्, तेन राज्येन। तस्य विपरीता वृत्तिः यस्य सः तद्विपरीतवृत्तिः, तस्य तद्विपरीतवृत्तेः। उपक्रोशेन मलीमसाः उपक्रोशमलीमसाः, तैः उपक्रोशमलीमसैः।

अभि०—संसारे विपद्ग्रस्तस्य रक्षक एव वस्तुतः क्षत्रियः, अतः स्वधर्माचरणरहितस्य क्षत्रियस्य राज्यं जीवनञ्च निन्दिततया व्यर्थमेव।

हिन्दी—उन्नत क्षत्रियजाति वाचक क्षत्त्र शब्द, 'विपत्ति से रक्षा करनेवाला' इस व्युत्पत्ति से संसार में प्रसिद्ध है, अतः इस शब्दार्थ के अनुसार आचरण न करनेवाले पुरुष के राज्य से या दुष्कीर्ति से मलिन हुये उसके प्राणों से क्या लाभ, अर्थात् वे दोनों ही व्यर्थ हैं॥ ५३॥

'अथैकधेनोः' इत्यत्रोत्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयाऽस्याम्॥ ५४॥

सञ्जीविनी—अनुनयः क्रोधापनयः, चकारो वाकारार्थः, महर्षेरनुनयो वाऽन्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनाद्दानात्। 'त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने। विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः। कथं नु शक्यः? न शक्य इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—इमां गां सुरभेः कामधेनोः 'पञ्चमी विभक्तेः" इति पञ्चमी। अनूनामन्यूनामवेहि जानीहि। तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह। रुद्रौजसेति। अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृतं तु प्रहारस्तु। नपुंसके भावे क्तः। रुद्रौजसेश्वरसामर्थ्येन। न तु स्वबलमित्यर्थः। "समर्थविकरणे च" इति सप्तमी॥ ५४॥

अन्वयः—महर्षेः, अनुनयः, च, अन्यपयस्विनीनां, विश्राणनात्, कथं, नु, शक्यः, इमां, सुरभेः, अनूनाम्, अवेहि, अस्यां, त्वया, प्रहृतं, तु, रुद्रौजसा।

वाच्य०—अनुनयेन, शक्येन "भूयते", इयम्, अनूना, "त्वया" अवेयतां त्वं रुद्रौजसा प्रहृतवान्।

व्याख्या—महर्षेः = वशिष्ठस्य, अनुनयः = सान्त्वनं, च = वा, अन्यपयस्विनीनां = प्रशस्तक्षीरवतीनाम् इतरधेनूनाम् । विश्राणनात् = दानात् , कथं नु = केन प्रकारेण, शक्यः = योग्यः, न शक्य इत्यर्थः इमाँ = धेनुं, सुरभेः = कामधेनोः, अनूनाम् = अन्यूनाम् , तत्तुल्यामित्यर्थः अवेहि = जानीहि त्वमिति शेषः, अस्याम् = एतस्यां गवि, त्वया = सिंहेन, प्रहृतं = आक्रमणं तु प्रहारस्त्वित्यर्थः, रुद्रस्य = महादेवस्य, ओजः = बलम् , तेन रुद्रौजसा = ईश्वरसामर्थ्येन कृतम् , नतु स्वसामर्थ्येन ।

समा०—पयः आसामस्तीति पयस्विन्यः, अन्याश्च ताः पयस्विन्यश्च अन्यपयस्विन्यः, तासाम् अन्यपयस्विनीनाम् । महान् चासौ ऋषिश्च महर्षिः, तस्य महर्षेः । न ऊना अनूना, ताम् अनूनाम् । रुद्रस्य ओजः रुद्रौजः, तेन रुद्रौजसा ।

अभि०—अन्यप्रशस्तगोप्रदानेन वशिष्ठस्य क्रोधशान्तिर्न भवितुमर्हति, यतो हि इयं नन्दिनी कामधेनुतुल्या वर्तते, अस्यां यदाक्रमणं त्वया कृतं तत्तु शिवप्रभावेण नतु स्वप्रभावेण ।

हिन्दी—महर्षि वशिष्ठ के कोप की शान्ति दूसरी दूध देने वाली गौओं के देने से नहीं की जा सकती, क्योंकि यह गौ साधारण नहीं, इसे कामधेनु के बराबर ही समझो, इसके ऊपर जो तुमने आक्रमण किया है वह तो भगवान् शिव के प्रभाव से किया, न कि स्वसामर्थ्य से ॥ ५४ ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सञ्जीविनी—सेयं गौर्मया । निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । "एरच्" इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तस्त्वत्तः । पञ्चम्यास्तसिल् । मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता । युक्तेत्यर्थः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रिया होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम् । स चालुप्तो भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भाव ॥ ५५ ॥

अन्वयः—सा, इयं, मया, स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण, भवत्तः, मोचयितुं, न्याय्या, "एवं सति" तव, पारणा, विहता, न, स्यात् मुनेः, क्रियार्थः च अलुप्तः, भवेत् ।

वाच्य०—तयाऽनया न्याय्यया "भूयते", पारणया विहतया न "भूयेत" क्रियार्थेनालुप्तेन भूयेत ।

व्याख्या—सा = पूर्वोक्ता, इयम् = एषा गौः, मया = दिलीपेन, स्वस्य देहः स्वदेहस्तस्य स्वदेहस्य = निजशरीरस्य अर्पणं = दानं, तदेव निष्क्रयः, मूल्यं तेन तथोक्तेन, भवत्तः = त्वत्तः = सिंहात् , मोचयितुं = त्याजयितुं, न्याय्या = युक्ता, "एवं सति" तव = भवतः = सिंहस्य, पारणा = व्रतान्तभोजनं विहता = नष्टा, न = नहि, स्यात् = भवेत् , मुनेः = महर्षेः वशिष्ठस्य, क्रिया = होमादिः एव अर्थः = प्रयोजनमिति क्रियार्थः, अलुप्तः = अनष्टः, भवेत् = स्यात् ।

समा०—स्वस्य देह स्वदेहः, स्वदेहस्य अर्पणं स्वदेहार्पणम् , स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयः स्वदेहार्पणनिष्क्रयः, तेन स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण । न्यायाद् अनपेता न्याय्या । न लुप्तः अलुप्तः । क्रियैव अर्थः क्रियार्थः ।

अभि०—सेयं नन्दिनी मया स्वशरीरप्रदानविनिमयेन, त्वत्तः मोचयितुं युक्ता, एवं सति बुभुक्षितस्य तव पारणा नष्टा न भवेत् , मम गुरोः वशिष्ठस्य होमादेरपि विधी रक्षितो भवेत् ।

हिन्दी—कामधेनु के तुल्य इस नन्दिनी को, मैं अपना शरीर तुम्हें देकर छुड़ाना न्यायसंगत समझता हूँ। इस प्रकार तुम्हारा भोजन भी हो जायगा और महाराज वशिष्ठजी की होमादि क्रिया भी नष्ट न होगी, जो कि इस नन्दिनी के न रहने पर बन्द हो जायगी ॥ ५५ ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ।
स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

सञ्जीविनी—परवान्स्वामिपरतन्त्रो भवानपि। 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः। इदं वक्ष्यमाणमवैति। भवतानुभूयत एवेत्यर्थः। "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः। किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतोः। 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः। तव देवदारौ विषये महान्यत्नः। महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः। इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति। स्थातुमिति। रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन। नियुक्तेनेति शेषः। नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं शक्यं नहि ॥ ५६ ॥

अन्वयः—परवान्, भवान्, अपि, इदम्, अवैति, हि, तव, देवदारौ, महान्, यत्नः, रक्ष्यं, विनाश्य, स्वयम्, अक्षतेन, नियोक्तुः, अग्रे, स्थातुं शक्यं, नहि।

वाच्य०—परवता भवता अवेयते, महता यत्नेन "भूयते" नहि स्वयमक्षतः शक्नुयात्।

व्याख्या—परः = स्वाम्यादिः, अस्यास्तीति परवान् = पराधीनः, भवान् = सिंहोऽपि, इदं = वक्ष्यमाणम्, अवैति = जानाति, हि = यतः, तव = भवतः, देवदारौ = देवदारुवृक्षविषये, महान् = अतिशयितः, यत्नः = प्रयासः, 'अस्तीति' शेषः, महता प्रयत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः, रक्ष्यं = पालनीयं, वस्तु विनाश्य = विनाशं गमयित्वा, स्वयम् = आत्मना, अक्षतेन = व्रणरहितेन, नियोक्तुः = स्वामिनः, अग्रे = पुरतः, स्थातुं = स्थितिं कर्तुं, शक्यं नहि।

समा०—परः अस्यास्तीति परवान्। रक्षितुं योग्यं रक्ष्यम्, तत् रक्ष्यम्। न क्षतः अक्षतः, तेन अक्षतेन।

अभि०—किञ्च, स्वाम्यधीनो भवानपि इदं जानाति, यत् तवापि, अस्य देवदारुवृक्षस्य रक्षणे कियान् प्रयासो विद्यते, यतः रक्षणयोग्यं वस्तु विनाश्य स्वयमक्षतेन सता स्वमिनोऽग्रे कथं स्थातुं शक्यम्।

हिन्दी—अपने स्वामी के अधीन आप भी इस बात को जानते हैं, क्योंकि आपका इस देवदारु वृक्ष की रक्षा करने में कितना प्रयत्न है। इसलिये रक्षणीय वस्तु का नाश करके स्वयं बिना नष्ट हुए अर्थात् हृष्ट पुष्ट सेवक अपने स्वामी के आगे किसी प्रकार उपस्थित नहीं हो सकता है ॥ ५६ ॥

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

सञ्जीविनी—किमपि किं वाऽहं तवाहिंस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव। 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः। ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः अत आह—एकान्तेति। मद्विधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्या-

दिम्‌तविकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—किमपि, अहं तव, अहिंस्यः, मतः, चेत्, "तर्हि" मे, यशःशरीरे, दयालुः, भव, मद्विधानाम्, एकान्तविध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु, अनास्था, खलु ।

वाच्य०—मया तवाहिंस्येन मतेन "भूयते", अनास्थया "भूयते" "त्वया" दयालुना भूयताम् ।

व्याख्या—किमपि = किंवा, अहं = दिलीपः, तव = भवतः सिंहस्य, अहिंस्यः = अवध्यः, मतः = अभीष्टः, चेद् = यदि, "तर्हि", मे = मम दिलीपस्य, यशः = कीर्तिरेव, शरीरं तस्मिन् यशःशरीरे, दयालुः = कारुणिकः, भव त्वमिति शेषः, मम विधा इव विधा येषान्ते, तेषां मद्विधानाम् = मादृशानां = राज्ञां विवेकिनामित्यर्थः, एकान्तं = नियमेनावश्यं, विध्वंसिनः = नाशशीलाः, तेषु तथोक्तेषु भूतानां = पृथिव्यादीनां, विकाराः = परिणामास्तेषु भौतिकेषु पिण्डेषु = शरीरेषु, अनास्था = अनपेक्षा, खलु = निश्चयेनेत्यर्थः ।

समा०—हिंसितुं योग्यः हिंस्यः, न हिंस्यः अहिंस्यः यश एव शरीरं यशःशरीरम्, तस्मिन् यशःशरीरे । एकान्तं निध्वंसिनः एकान्तविध्वंसिनः, तेषु एकान्तविध्वंसिषु । मम विधा इव विधा येषां ते मद्विधाः, तेषां मद्विधानाम् । भूतानां विकाराः भौतिकाः, तेषु भौतिकेषु । न आस्था अनास्था ।

अभि०—किम्वा यदि केनापि कारणेन, अहं तवावध्यः, स्यां, तर्हि भवान् मे यशोरूपशरीरेऽनुग्रहं विधाय, नश्वरशरीरभक्षणेन मम विशुद्धां कीर्तिं रक्षतु ।

हिन्दी—और यदि तुम मुझे अवध्य समझते हो तो मेरे यशरूप शरीर पर दया करो, क्योंकि मेरे जैसे विवेकशील पुरुष अवश्य नष्ट होने वाले इस भौतिक शरीर पर किञ्चित् भी मोह नहीं रखते ॥ ५७ ॥

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद् भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

सञ्जीविनी—सम्बन्धं सख्यम् । आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगतयोर्नौ आवयोर्वृत्तो जातः । तत्तस्मात् हेतोर्हे भूतनाथानुग शिवानुचर ! एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याच्ञाम् 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः । विहन्तुं नार्हसि ॥ ५८ ॥

अन्वयः—सम्बन्धम्, आभाषणपूर्वम्, आहुः, सः, वनान्ते, संगतयोः नौ, वृत्तः, तद्, भूतनाथानुग ! त्वं सम्बन्धिनः, मे प्रणयं, विहन्तुं न, अर्हसि ।

वाच्य०—सम्बन्धः, आभाषणपूर्वः, उच्यते, तेन वृत्तेन "अभूयत" त्वया प्रणयो नार्हयते ।

व्याख्या—सम्बन्धं = सख्यं = मित्रता, आभाषणम् = आलापः, पूर्वं = कारणं यस्य स तम् आभाषणपूर्वम्, आहुः = कथयन्ति, विद्वांसः, सः = सम्बन्धः, वनस्य = काननस्य अन्तः = प्रान्तः, प्रदेशस्तस्मिन् वनान्ते, संगतयोः = मिलितयोः, नौ = आवयोः, वृत्तः = जातः, तद् = तस्मात् कारणात्, हे भूतनाथानुग ! = शिवानुचर ! "अतएव" सम्बन्धिनः = मित्रस्य, मे = दिलीपस्य, प्रणयं = याच्ञां, विहन्तुं = नाशयितुं न = नहि, अर्हसि = योग्योऽसि ।

समा०—आभाषणं पूर्वं यस्य सः आभाषणपूर्वः, तम् आभाषणपूर्वम्। वनस्य अन्तः वनान्तः, तस्मिन् वनान्ते। भूतानां नाथः भूतनाथः, अनुगच्छतीति अनुगः, भूतनाथस्य अनुगः भूतनाथानुगः, तत्संबुद्धौ भूतनाथानुग! सम्बन्धः अस्यास्तीति सम्बन्धी, तस्य सम्बन्धिनः।

अभि०—परस्परालापजनितं हि सख्यं भवति। तत्सख्यं वनमध्ये मिलितयोः आवयोर्जातम्, अतएव हे शिवानुचर! मित्रस्य मे प्रार्थनां विफलीकर्तुं भवान् न योग्योऽस्तीति।

हिन्दी—आपस में वार्तालाप से मित्रता होती है ऐसा कहते हैं। वह मैत्री वन में बातचीत से हम दोनों की हो गई, इसलिये, शिवानुचर! मित्र होकर मेरी प्रार्थना को ठुकराना तुम्हें उचित नहीं॥५८॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य॥ ५९ ॥

सञ्जीविनी—तथेति एवमस्त्विति गां वाचमुक्तवते हरये सिंहाय। 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः। सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीपः। न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन्। स्वदेहम्। आमिषस्य मांसस्य। 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः। पिण्डं कवलमिव। उपानयत्समर्पितवान्। एतेन निर्ममत्वमुक्तम्॥ ५९ ॥

अन्वयः—तथा, इति, गाम्, उक्तवते, हरये, सद्यः, प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः, सः, न्यस्तशस्त्रः, "सन्" स्वदेहम्, आमिषस्य, पिण्डम्, इव, उपानयत्।

वाच्य०—प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुना तेन न्यस्तशस्त्रेण स्वदेहः पिण्ड इव, उपानीयत।

व्याख्या—तथा=तेन प्रकारेण, यथा भवान् कथयति तथैव करिष्यामीति भावः। इति=एवंरूपां, गां=गिरम्, उक्तवते=कथितवते, हरये=सिंहाय, सद्यः=तत्क्षण, प्रतिष्टम्भात्=प्रतिबन्धात् विमुक्तः=त्यक्तः, बाहुः=भुजो यस्य स तथोक्तः, सः=राजा दिलीपः, न्यस्तं=त्यक्तं, शस्त्रम्=आयुधं येन, स न्यस्तशस्त्रः, "सन्" स्वदेहं=स्वशरीरम्, आमिषस्य=मांसस्य, पिण्डं=ग्रासम्, इव=यथा, उपानयत=उपाहरत् समर्पितवान्।

अभि०—यथा भवान् कथयति तथैव भवतु, इति कथयित्वा दिलीपस्य प्रार्थनां स्वीकुर्वते सिंहाय, प्रतिबन्धात् मुक्तबाहुः त्यक्तायुधः दिलीपः स्वशरीरं मांसपिण्डमिव समर्पितवान्।

हिन्दी—'तथास्तु' ऐसा कहनेवाले सिंह के लिये, तुरन्त बन्धन से मुक्त हो गई है बाहु जिसकी और गिरा दिया है अस्त्र जिसने, ऐसे राजा दिलीप ने अपना शरीर, मांस के टुकड़े के समान समर्पण कर दिया॥ ५९॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम्।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता॥ ६०॥

सञ्जीविनी—तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य। 'स्यादवाङप्यधोमुखः' इत्यमरः। प्रजानां पालयितू राज्ञ उपर्युपरिष्टात्। "उपर्युपरिष्टात्" इति निपातः। विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात॥ ६०॥

अन्वयः—तस्मिन्, क्षणे, उग्रं, सिंहनिपातम्, उत्पश्यतः, अवाङ्मुखस्य, प्रजानां, पालयितुः, उपरि, विद्याधरहस्तमुक्ता, पुष्पवृष्टिः, पपात।

वाच्य०—विद्याधरहस्तमुक्तया पुष्पवृष्ट्या पेते।

व्याख्या—तस्मिन् = पूर्वोक्ते, क्षणे = मुहूर्ते, हरये स्वदेहार्पणकाले इत्यर्थः, उग्रं = उत्कटं, भयंकरं, सिंहस्य = केसरिणः, निपातः = निपतनम् तं सिंहनिपातम्, उत्पश्यतः = उत्प्रेक्षमाणस्य, तर्कयतः, अवाक् = अधः, मुखम् = आननं यस्य स तस्यावाङ्मुखस्य, प्रजानां = जनानां, पालयितुः = रक्षितुर्दिलीपस्य, उपरि = उपरिष्टात्, विद्याधराणां = देवयोनिविशेषाणां, हस्ताः = कराः, तैर्मुक्ता = पतिता, पुष्पाणां = कुसुमानां, वृष्टिः = वर्षणं, पपात = अपतत्।

समा०—सिंहस्य निपातः सिंहनिपातः, तं सिंहनिपातम्। अवाक् मुखं यस्य सः अवाङ्मुखः, तस्य अवाङ्मुखस्य। पुष्पाणां वृष्टिः पुष्पवृष्टिः। विद्याधराणां हस्ताः विद्याधरहस्ताः, विद्याधरहस्तैः मुक्ता विद्याधरहस्तमुक्ता।

अभि०—तस्मिन् क्षणे भयंकरं सिंहपतनं तर्कयतोऽधोमुखस्य राज्ञ उपरि विद्याधराणां हस्तैः मुक्ता पुष्पवृष्टिः पतिता।

हिन्दी—उस समय नीचा मुख करके राजा दिलीप यह सोच ही रहे थे कि सिंह मेरे ऊपर झपटने ही वाला है इतने में ही उनपर आकाश से विद्याधरों ने पुष्पवृष्टि की झडी लगा दी॥ ६०॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन्।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम्॥ ६१॥

सञ्जीविनी—राजा अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत्। "उपमानादाचारे" इति क्यच्। ततः शानच्। उत्थितमुत्पन्नम्। हे वत्स! उत्तिष्ठ इति वचो निशम्य श्रुत्वा। उत्थितः सन्। अस्तेः शतृप्रत्ययः। अग्रतोऽग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा प्रस्रविणी तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श। सिंहं न ददर्श॥ ६१॥

अन्वयः—राजा, अमृतायमानम्, उत्थितं, हे वत्स! उत्तिष्ठ, इति वचः, निशम्य उत्थितः, सन्, अग्रतः प्रस्रविणीं, गां, स्वां, जननीम्, इव, ददर्श, सिंहं, न, ददर्श।

वाच्य०—राज्ञा, उत्थितेन सता प्रस्रविणी गौः स्वा जननी इव ददृशे, सिंहो न ददृशे।

व्याख्या—राजा = दिलीपः, अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत्, अमृतायमानम् = पीयूषायमाणम्, 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः। उत्थितम् = उत्पन्नम्, हे वत्स = हे पुत्र!, उत्तिष्ठ = उत्थितो भव, इति = इत्येवं, वचः = वचनं, निशम्य = श्रुत्वा, उत्थितः = ऊर्ध्वमवस्थानं कृतवान् सन्, अग्रतः = अग्रे, प्रस्रवः = क्षीरस्रावः, अस्ति, अस्याः सा तां प्रस्रविणीं, गां = नन्दिनीं, स्वाम् = आत्मीयां, जननीं = मातरम्, इव = यथा, ददर्श = अपश्यत्, सिंहं = केसरिणं, न = नहि "ददर्श"।

समा०—अमृतमिव आचरतीत्यमृतायमानं, तद् अमृतायमानम्। प्रस्रवः अस्या अस्तीति प्रस्रविणी तां प्रस्रविणीम्। जनयतीति जननी, तां जननीम्।

अभि०—हे पुत्र! उत्तिष्ठ इत्यमृतसमानं धेनुवाक्यं श्रुत्वा, यावद्दिलीप उत्थितः सन् पश्यति, तावदग्रे वर्तमानां क्षीरस्राववतीं स्वकीयां मातरमिव नन्दिनीमेवावलोकितवान् न तु केसरिणमिति।

हिन्दी—राजा दिलीप अमृत के तुल्य, नन्दिनी के मुख से निकले 'हे पुत्र उठो' यह सुनकर ज्यों ही उठा तो सामने स्तनों से दूध बहाती हुई माता के समान नन्दिनी ही दिखाई दी, सिंह नहीं॥ ६१॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ६२ ॥

सञ्जीविनी—विस्मितमाश्चर्यं गतम्। कर्तरि क्तः। तं दिलीपं धेनुरुवाच। किमित्यत्राह। हे साधो! मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि। ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः। अन्ये हिंस्रा घातुकाः। 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः। "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इत्यादिना रप्रत्ययः। किमुत सुष्ठु न प्रभव इति योज्यम्। 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—विस्मितं, तं, धेनुः, उवाच, साधो, मया, मायाम्, उद्भाव्य, "त्वं" परीक्षितः, असि ऋषिप्रभावात्, मयि, अन्तकः, अपि, प्रहर्तुं, न, प्रभुः, अन्यहिंस्राः, किमुत।

वाच्य०—विस्मितः स धेन्वा ऊचे, अहं त्वां परीक्षितवती, अस्मि, अन्तकेनापि प्रभुणा न "भूयते" अन्यहिंस्रैः किमुत।

व्याख्या—विस्मितं = साश्चर्यं, तं = दिलीपं, धेनुः = नन्दिनी, उवाच = जगाद, हे साधो! हे सज्जन! मया = नन्दिन्या, मायां = शाम्बरीं सिंहरूपाम्, उद्भाव्य = कल्पयित्वा, त्वमिति शेषः, परीक्षितः = कृतपरीक्षः असि = भवसि। ऋषेः = वशिष्ठस्य, प्रभावात् = प्रतापात्, मयि = धेनौ, अन्तकः = यमः, अपि, प्रहर्तुं = हन्तुं, न = नहि, प्रभुः = समर्थः, अन्ये = अपरे च ते हिंस्राः = घातुका इति अन्यहिंस्राः, किमुत न प्रभवः, न समर्था इत्यर्थः।

अभि०—हे साधो! सिंहरूपां मायां विधाय मया तव परीक्षा कृता। मयि ऋषिप्रभावात् यमराजोऽपि आक्रमणं कर्तुं न समर्थः, सिंहादयस्तु सुतरामसमर्था वर्तन्ते इति दिलीपं धेनुः कथयामास।

हिन्दी—आश्चर्य में पड़े राजा दिलीप से मनुष्य की बोली में धेनु बोली हे साधो! मैंने माया रचकर तुम्हारी परीक्षा की थी, वशिष्ठ ऋषि के प्रभाव से यमराज भी मेरा कुछ नहीं बिगाड़ सकता, दूसरे हिंसक जन्तुओं की तो सामर्थ्य ही क्या ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र! वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

सञ्जीविनी—हे पुत्र! गुरौ भक्त्या। मय्यनुकम्पया च। ते तुभ्यं प्रीतास्मि (क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्) इति चतुर्थी। वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम्। 'देवाद् वृते श्रेष्ठे वरः त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये' इत्यमरः। वृणीष्व स्वीकुरु। तथाहि। मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि। किन्तु प्रसन्नां मां। कामान्दोग्धीति कामदुघा तामवेहि। "दुहः कब्घश्च" इति कप्प्रत्ययः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—"हे" पुत्र, गुरौ भक्त्या, मयि, अनुकम्पया, च, ते, प्रीता, अस्मि, वरं, वृणीष्व, मां, केवलानां, पयसां, प्रसूतिं, न, अवेहि, प्रसन्नां, मां, कामदुघां, अवेहि।

वाच्य०—प्रीतया मया भूयते, त्वया वरः व्रियताम्, त्वयाहं प्रसूतिः न अवेये, प्रसन्ना अहं कामदुघा अवेये।

व्याख्या—"हे" पुत्र! = वत्स! गुरौ = महर्षिवशिष्ठे, भक्त्या = अनुरागेण, मयि = धेनौ, अनुकम्पया = दयया, च ते तुभ्यं प्रीता = प्रसन्ना, अस्मि = भवामि, वरं = वरणीयं, देवेभ्यो वरणीयमित्यर्थः

वृणीष्व = प्रार्थयस्व, तथाहि मां = गाम्, केवलानाम् = एकेषाम् 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः, पयसां = दुग्धानां, प्रसूतिं = कारणं, न = नहि, अवेहि = विद्धि, किन्तु प्रसन्नां = प्रीतां, मामिति शेषः, कामान् = मनोरथान्, दोग्धि = पूरयतीति कामदुघा, तां कामदुघाम् अवेहि।

अभि०—हे पुत्र! अहं ते प्रसन्नास्मि, अतस्त्वं वरं प्रार्थय। अहं केवलानां दुग्धानामेव दात्री न, किन्तु प्रसन्ना सती सर्वमनोरथानां पूरयित्री इति जानीहि।

हिन्दी—हे पुत्र! गुरुजी में भक्ति और मुझपर अनुकम्पा रखने से मैं तुम पर प्रसन्न हूँ, वर मांगो, मुझे सिर्फ दूध ही देनेवाली गौ मत समझो, किन्तु प्रसन्न होने पर मैं सम्पूर्ण मनोरथों को सिद्ध करनेवाली हूँ॥ ६३॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे॥ ६४॥

सञ्जीविनी—ततो मानितार्थी। स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः। एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम्। स राजा हस्तौ समानीय सन्धाय। अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः। वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम्। अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः। अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं पुत्रं सुदक्षिणायां ययाचे॥६४॥

अन्वयः—ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितवीरशब्दः, सः, हस्तौ, समानीय, वंशस्य, कर्तारम्, अनन्तकीर्तिं, तनयं, सुदक्षिणायां, ययाचे।

वाच्य०—मानितार्थिना स्वहस्तार्जितवीरशब्देन तेन वंशस्य कर्ताऽनन्तकीर्तिः तनयो ययाचे।

व्याख्या—ततः = अनन्तरं, मानिताः = सत्कृताः, अर्थिनः = याचकाः येन सः, मानितार्थी, स्वस्य = निजस्य, हस्तौ = करौ, ताभ्याम्, अर्जितः = प्राप्तः, लब्धः, वीरः = पराक्रमी, इति शब्दः = पदवी येन सः स्वहस्तार्जितवीरशब्दः, सः = राजा, दिलीपः, हस्तौ = करौ, समानीय = सम्पुटीकृत्य = अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः, वंशस्य = कुलस्य, कर्तारं = प्रवर्तयितारं, अनन्ता = स्थिरा, कीर्तिः = यशो यस्य सः अनन्तकीर्तिः, तं तथोक्तम्, तनयं = पुत्रं, सुदक्षिणायां—स्वभार्यायां, ययाचे = याचितवान्।

समा०—अर्थन्ते इत्यर्थिनः, मानिताः अर्थिनः येन सः मानितार्थी। स्वस्य हस्तः स्वहस्तः, वीर इति शब्दः वीरशब्दः, स्वहस्तेन अर्जितः वीरशब्दः येन सः स्वहस्तार्जितवीरशब्दः। न विद्यते अन्तः यस्याः सा अनन्ता, अनन्ता कीर्तिः यस्य सः अनन्तकीर्तिः, तम् अनन्तकीर्तिम्।

अभि०—ततः पराक्रमी सत्कृतार्थी दिलीपोऽञ्जलिं बद्ध्वा, कुलप्रवर्तकं यशस्विनं पुत्रं याचितवान्।

हिन्दी—इसके पश्चात् याचकवर्ग को संतुष्ट करने वाले, अपने बाहुबल से वीर उपाधि को प्राप्त करनेवाले राजा ने हाथ जोड़कर वंश चलानेवाला यशस्वी पुत्र सुदक्षिणा से होने की प्रार्थना की॥६४॥

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश॥ ६५॥

सञ्जीविनी—सा पयस्विनी गौः। संतानं कामयत इति संतानकामः। 'कमु कान्तौ' 'कर्मण्यण्' तस्मै राज्ञे तथेति तथास्त्विति। काम्यत इति कामो वरः। कामार्थे घञ्प्रत्ययः। तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय। हे पुत्र! मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व। 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः। 'पिब' इति तमादिदेशाज्ञापितवती॥ ६५॥

अन्वयः—सा, पयस्विनी, सन्तानकामाय, राज्ञे, तथा, इति, कामं, प्रतिश्रुत्य, पुत्र ! मदीयं, पयः, पत्रपुटे, दुग्ध्वा, उपभुङ्क्ष्व, इति, तम्, आदिदेश।

वाच्य०—तया पयस्विन्या "त्वया" पय उपभुज्यतामिति स आदिदिशे।

व्याख्या—सा = पूर्वोक्ता, प्रशस्तं पयः = क्षीरमस्या अस्तीति पयस्विनी = प्रशस्तक्षीरवती गौः, सन्तानं कामयत इति सन्तानकामस्तस्मै सन्तानकामाय = पुत्रार्थिने, तस्मै = राज्ञे दिलीपाय, तथा = तेन प्रकारेण, यथेच्छसि तथैव भवत्विति, काम्यते, इति कामः = वरस्तं कामं, प्रतिश्रुत्य = प्रतिज्ञाय, हे पुत्र ! वत्स ! ममेदं मदीयं = मदीयस्तननिःसृतं, पयः = दुग्धं पत्राणां = पर्णानां, पुटे: = पात्रे दुग्ध्वा = दोहनं कृत्वा, उपभुङ्क्ष्व = पिब, इति तम् = दिलीपम्, आदिदेश = आदिष्टवती।

अभि०—सा धेनुः पुत्रार्थिने दिलीपाय तथास्तु, इति वरं दत्त्वा हे पुत्र ! मदीयं दुग्धं पर्णनिर्मितपात्रे दुग्ध्वा त्वं पिबेति, आज्ञापयामास।

हिन्दी—उस प्रशस्त दूधवाली धेनु ने पुत्रार्थी राजा दिलीप को "तुम्हें पुत्रलाभ हो।" यह वर देकर, हे पुत्र ! मेरा दूध दोने में दुहकर पी लो—ऐसी आज्ञा दी। ॥ ६५ ॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः।
औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

सञ्जीविनी—हे मातः ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम्। वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः। होम एवार्थः। तस्य विधिरनुष्ठानम्। तस्य च शेषम्। होमावशिष्टमित्यर्थः। तव ऊधसि भवमौधस्यं क्षीरम् "शरीरावयवाच्च" इति यत्प्रत्ययः। रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव। ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुं पातुमिच्छामि ॥ ६६ ॥

अन्वयः—मातः ! वत्सस्य, होमार्थविधेः, च, शेषं, तव, औधस्यं, रक्षितायाः उर्व्याः, षष्ठांशम्, इव, ऋषेः, अनुज्ञाम्, अधिगम्य, उपभोक्तुम्, इच्छामि।

वाच्य०—हे मातः ! उर्व्याः षष्ठांश इव औधस्यं भोक्तुं मयेष्यते।

व्याख्या—हे मातः ! = जननि, वत्सस्य = शकृत्करेः, शेषं = वत्सपीनावशेषं, होमः = हवनम्, एव अर्थः = प्रयोजनं तस्य विधिः = अनुष्ठानं तस्य होमार्थविधेश्च शेषं, तव = भवत्याः, ऊधसि भवम् ऊधस्यं तदेवौधस्यं = दुग्धं, रक्षितायाः = पालितायाः, उर्व्याः = पृथिव्याः, षष्ठांशं = षष्ठभागमिव, ऋषेः = वशिष्ठस्य, अनुज्ञाम् = आज्ञाम् अधिगम्य = प्राप्य, उपभोक्तुं = पातुम् इच्छामि = अभिलषामि।

समा०—होम एव अर्थः होमार्थः, होमार्थस्य विधिः होमार्थः विधिः, तस्य होमार्थविधेः। ऊधसि भवम् ऊधस्यम्, ऊधस्यमेव औधस्यम्, तत् औधस्यम्। षण्णां पूरणः षष्ठः, षष्ठश्चासावंशश्च षष्ठांशः, तम्।

अभि०—हे मातः ! वत्सपानावशिष्टं हवनावशिष्टञ्च तव दुग्धं रक्षितायाः भूमेः षष्ठांशमिव गुरोरनुज्ञां प्राप्य, पातुमिच्छामि।

हिन्दी—हे माँ, बछड़े के पीने से तथा अग्निहोत्र कर्म से बचने पर गुरु की आज्ञा लेकर मैं तुम्हारा दूध उसी प्रकार ग्रहण करना चाहता हूँ, जिस प्रकार पृथ्वी की रक्षा करके उसमें उत्पन्न अन्नादि का छठा भाग ग्रहण करता हूँ। ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

सञ्जीविनी—इत्थमनेन प्रकारेण क्षितीशेन दिलीपेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शुश्रूषया प्रीता संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्धिमवत्संबन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥ ६७ ॥

अन्वयः—इत्थं, क्षितीशेन, विज्ञापिता, वसिष्ठधेनुः, प्रीततरा, बभूव, तदन्विता, हैमवतात् कुक्षेः, अश्रमेण, आश्रमं प्रत्याययौ च ।

वाच्य०—विज्ञापितया वशिष्ठधेन्वा प्रीततरया बभूवे, तदन्वितयाऽश्रमः प्रत्याययै ।

व्याख्या—इत्थम् = अनेन प्रकारेण, क्षितीशेन = राज्ञा दिलीपेन, विज्ञापिता = निवेदिता, वशिष्ठधेनुः = नन्दिनी, अतिशयेन प्रीता, प्रीततरा = अतिसंतुष्टा, पूर्वं तु प्रीता, इदानीं प्रीततरा, इति भावः । बभूव = जाता, तेन = दिलीपेन, अन्विता = युक्ता सहिता, हैमवतात् = हिमालयसम्बन्धिनः, कुक्षेः = गुहायाः सकाशात्, अश्रमेण = अप्रयासेन, आश्रमं = निजवासस्थानं, प्रत्याययौ = प्रत्याजगाम ।

समा०—क्षितेः ईशः क्षितीशः, तेन क्षितीशेन । वसिष्ठस्य धेनुः वसिष्ठधेनुः । अत्यन्तं प्रीता प्रीततरा । हिमवतः अयं हैमवतः, तस्मात् हैमवतात् । न श्रमः अश्रमः, तेन अश्रमेण ।

अभि०—इत्थं दिलीपेन निवेदिता नन्दिनी, पूर्वं केवलं प्रीता, संप्रति तु अधिकतरं प्रसन्ना सती वशिष्ठाश्रमं प्रत्याजगाम ।

हिन्दी—इस प्रकार राजा के प्रार्थना करने पर वशिष्ठजी की धेनु नन्दिनी अत्यन्त प्रसन्न होकर दिलीप सहित, हिमालय की गुफा से बिना थकावट के आश्रम को लौट आई ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

सञ्जीविनी—प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमूहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेवास्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

अन्वयः—प्रसन्नेन्दुमुखः, नृपाणां गुरुः, प्रहर्षचिह्नानुमितं, तस्याः प्रसादं, पुनरुक्तया, इव, वाचा, गुरवे, निवेद्य, पश्चात् प्रियायै, शशंस ।

वाच्य०—प्रसन्नेन्दुमुखेन गुरुणा प्रहर्षचिह्नानुमितः प्रसादः शशंसे ।

व्याख्या—प्रसन्नः = निर्मलश्चासौ, इन्दुः = चन्द्र इति प्रसन्नेन्दुः, प्रसन्नेन्दुरिव, मुखम् = आननं यस्य सः, प्रसन्नेन्दुमुखः, नृपाणां = भूपालानां, गुरुः = श्रेष्ठः, दिलीपः, प्रहर्षस्य = आनन्दस्य, चिह्नानि = लक्षणानि तैरनुमितः = ज्ञातस्तं प्रहर्षचिह्नानुमितं, तस्याः = धेनोः, प्रसादम् = अनुग्रहम्, पुनरुक्तया = भूयः कथितया, गुरुणा प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्, वाचा = वचनेन, गुरवे = वशिष्ठाय, निवेद्य = विज्ञाप्य, "पश्चात्" प्रियायै = सुदक्षिणायै, शशंस = कथयामास ।

समा०—प्रसन्नश्चासौ इन्दुश्च प्रसन्नेन्दुः, प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य सः प्रसन्नेन्दुमुखः। प्रकृष्टाश्च ते हर्षाश्च प्रहर्षाः, प्रहर्षाणां चिह्नानि प्रहर्षचिह्नानि, प्रहर्षचिह्नैः अनुमितः प्रहर्षचिह्नानुमितः, तम्।

अभि०—प्रसन्नवदनो राजा दिलीपः, प्रसन्नतानुमापकैः मुखरागादिचिह्नैः कथितप्रायं नन्दिनीवर-प्रदानानुग्रहं पूर्वं गुरवे निवेद्य, पश्चात् सुदक्षिणायै निवेदितवान्।

हिन्दी—निर्मल चन्द्रमा के समान मुखवाले राजाधिराज दिलीप, जब वशिष्ठजी के पास पहुँचे, तब राजा की प्रसन्नता को देखकर, वशिष्ठजी पहले ही सब बातें समझ गये, इसलिये राजा ने जो समाचार सुनाया, वह उन्हें ऐसा जान पड़ा मानो दुबारा कहा जा रहा हो, वशिष्ठजी से कह चुकने पर, पीछे वह समाचार सुदक्षिणा को भी कहा॥ ६८॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम्।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः॥ ६९॥

सञ्जीविनी—अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः। सत्सु वत्सलः प्रेमवान्सद्वत्सलः "वत्सांसाभ्यां कामबले" इति लच्प्रत्ययः। वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीत-हुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम्। शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव। अतितृष्णः सन्पपौ॥ ६९॥

अन्वयः—अनिन्दितात्मा, सद्वत्सलः, वशिष्ठेन, कृताभ्यनुज्ञः, स, वत्सहुतावशेषं, नन्दिनीस्तन्यं, शुभ्रं, मूर्तं, यशः, इव, अतितृष्णः, सन्, पपौ।

वाच्य०—अनिन्दितात्मना सद्वत्सलेन कृताभ्यनुज्ञेन तेन अतितृष्णेन पपे।

व्याख्या—अनिन्दितः = अगर्हितः आत्मा = स्वभावो यस्य सोऽनिन्दितात्मा, सत्सु = सज्जनेषु, वत्सलः = प्रेमवान्, वशिष्ठेन = महर्षिणा, कृता = विहिता, अनुज्ञा = आज्ञा, यस्य सः = कृताभ्यनुज्ञः, सः = राजा, वत्सस्य = शकृत्करेः, हुतस्य = हवनस्य च, अवशेषम् = अवशिष्टम्, वत्सहुतावशेषं, नन्दिनीस्तन्यं = धेनुक्षीरं, शुभ्रं = श्वेतं, मूर्तं = मूर्तिमत्, यशः = कीर्तिम्, इव = यथा, अतिशयिता तृष्णा यस्य सः, तथोक्तः सन् पपौ = पीतवान्।

समा०—निन्दा अस्य संजाता इति निन्दितः, न निन्दितः अनिन्दितः अनिन्दितः आत्मा यस्य सः अनिन्दितात्मा। सत्सु वत्सलः सद्वत्सलः। कृता अभ्यनुज्ञा यस्य सः कृताभ्यनुज्ञः। वत्सश्च हुतश्च वत्सहुते, वत्सहुतयोः अवशेषं वत्सहुतावशेषम्, तत् वत्सहुतावशेषम्। स्तने भवं स्तन्यम्, नन्दिन्याः स्तन्यं नन्दिनीस्तन्यम्, तत् नन्दिनीस्तन्यम्। अति (अत्यन्तं) तृष्णा यस्य सः अतितृष्णः।

अभि०—राजा दिलीपः गुरोः वसिष्ठस्याज्ञया वत्सहवनावशिष्टं नन्दिनीदुग्धं मूर्तिमत् धवलं यश इवातितृष्णः सन् पपौ।

हिन्दी—जब बछड़ा दूध पी चुका और हवन भी हो चुका, तब सज्जनों के प्रेमी प्रशंसनीय राजा ने वसिष्ठ की आज्ञा से दूध को, शरीरधारी यश के समान अत्यन्त प्यासा होकर पिया॥ ६९॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः॥ ७०॥

सञ्जीविनी—वशी वशिष्ठः प्रातः। यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा

तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम्। तत्कालोचितमित्यर्थः। "कालाट्ठञ्" इति ठञ्प्रत्ययः (यथाकथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते) इति वृत्तिकारः। ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं स्वस्ति शुभस्यायनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य। तौ दम्पती। कर्मभूतौ। स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

अन्वयः—वशी, वसिष्ठः, प्रातः, यथोक्तव्रतपारणान्ते, प्रास्थानिकं, स्वस्त्ययनं, प्रयुज्य, तौ, दम्पती स्वां, राजधानीं, प्रति, प्रस्थापयामास।

वाच्य०—वशिना वशिष्ठेन तौ प्रस्थापयांचक्राते।

व्याख्या—वशः इन्द्रियोपरि प्रभुत्वमस्यास्तीति वशी = जितेन्द्रियः, वसिष्ठः = ऋषिः, प्रातः = प्रातःकाले, यथोक्तव्रतस्य = पूर्वोक्तस्य, गोसेवारूपस्य, अंगभूता या पारणा = व्रतान्तभोजनम्, तस्या अन्तः = अवसानं तस्मिन्, यथोक्तव्रतपारणान्ते, प्रस्थाने भवं प्रास्थानिकं = प्रस्थानकालिकं, स्वस्त्ययनं = शुभावहमाशीर्वादं, प्रयुज्य = दत्त्वा, तौ = पूर्वोक्तौ, जाया च पतिश्च दम्पती = सुदक्षिणादिलीपौ, स्वां = स्वकीयां, राजधानीम् = अयोध्यां प्रति = उद्दिश्य, प्रस्थापयामास = प्रेषयामास।

समा०—वशः (स्वाधीनता इन्द्रियाणां) अस्यास्तीति वशी। उक्तम् अनतिक्रम्य यथोक्तम् यथोक्तञ्च तद् व्रतञ्च यथोक्तव्रतम्, यथोक्तव्रतस्य पारणा यथोक्तव्रतपारणा, यथोक्तव्रतपारणायाः अन्तः यथोक्तव्रतपारणान्तः, तस्मिन् यथोक्तव्रतपारणान्ते। प्रस्थाने भवं प्रास्थानिकं, तत् प्रास्थानिकम्। स्वस्ति (अव्ययम्) अयनम् स्वस्त्ययनम्, तत् स्वस्त्ययनम्। धीयन्तेऽस्यामिति धानी, राज्ञां धानी राजधानी, तां राजधानीम्। सा च स च तौ, तौ (द्वितीया)। जाया च पतिश्च दम्पती, तौ दम्पती।

अभि०—महर्षिवसिष्ठः प्रातःकाले यात्राकालिकं शुभाशीर्वादं दत्त्वा, सुदक्षिणादिलीपौ, अयोध्याम्प्रति प्रस्थापयामास।

हिन्दी—प्रातःकाल जितेन्द्रिय वशिष्ठजी ने गोसेवारूप व्रत के सांगोपांग पूर्ण होने पर सुदक्षिणा एवं दिलीप को यात्रा के समय शुभाशीर्वाद देकर अयोध्या की ओर बिदा किया ॥ ७० ॥

> प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च।
> धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

सञ्जीविनी—नृपो हुतं तर्पितम्। हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः। "कर्मण्यण्" तं भर्तुर्मुनेरनन्तरमित्यर्थः। प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः। अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य। प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" इत्यव्ययीभावः। ततश्च्विः। अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य। सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

अन्वयः—नृपः, हुतं, हुताशं, भर्तुः, अनन्तरम्, अरुन्धतीं, च, सवत्सां धेनुं च, प्रदक्षिणीकृत्य, सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः "सन्" प्रतस्थे।

वाच्य०—नृपेण सन्मंगलोदग्रतरप्रभावेण "सता" प्रतस्थे।

व्याख्या—नृपः = राजा, दिलीपः, हुतं = तर्पितं दत्तहविषमित्यर्थः, हुतमश्नातीति हुताशस्तं हुताशं = वह्निं, भर्तुः = स्वामिनो वशिष्ठस्य, अनन्तरं = पश्चात्, अरुन्धतीं = वशिष्ठपत्नीं, च, सवत्सां =

शङ्करिसहितां, धेनुं = गाम्, प्रदक्षिणीकृत्य = परिक्रम्य, सन्मंगलैः = शुभाचारैः, उदग्रतरः = उन्नततरः, प्रभावः = प्रतापो यस्य स तथोक्तः सन्, प्रतस्थे = प्रचचाल ।

समा०—हुतम् अश्नातीति हुताशः, तं हुताशम् । न विद्यते अन्तरं यस्य तद् अनन्तरम्, तद् अनन्तरम् । वत्सेन सह वर्तते इति सवत्सा, तां सवत्साम् । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्, अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । सन्ति च तानि मङ्गलानि च सन्मङ्गलानि, अतिशयेन उदग्रः उदग्रतरः, सन्मङ्गलैरुदग्रतरः प्रभावः यस्य सः सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ।

अभि०—राजा दिलीपः, हुताग्निं सपत्नीकं वशिष्ठं तथा सवत्सां गाम् प्रदक्षिणीकृत्य, सद्भिः मंगलाचारैः विवृद्धतेजाः सन्, अयोध्यायै प्रतस्थे ।

हिन्दी—राजा हवनकुण्ड को इसके बाद वशिष्ठ एवं अरुन्धती और बछड़े सहित बैठी हुई धेनु की परिक्रमा करके, वशिष्ठ के शुभाशीर्वादों से अधिक तेजस्वी होकर राजधानी की ओर चल पड़े ॥७१॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

सञ्जीविनी—धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्वातादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः अतएव सुखयतीति सुखः । तेन रथेन । स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव । मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः, सः, श्रोत्राभिरामध्वनिना, अनुद्घातसुखेन, रथेन, स्वेन, पूर्णेन, मनोरथेन, इव, मार्गं, ययौ ।

वाच्य०—धर्मपत्नीसहितेन सहिष्णुना तेन मार्गो यये ।

व्याख्या—धर्मपत्नीसहितः = सुदक्षिणासहितः, सहिष्णुः = सहनशीलः, सः = राजा दिलीपः, श्रोत्रयोः = कर्णयोः, अभिरामः = सुखप्रदः, ध्वनिः = शब्दः, यस्य स तेन श्रोत्राभिरामध्वनिना । न, उद्घातोऽनुद्घातस्तेन, अनुद्घातेन = पाषाणादिरहितेन, सुखः = सुखकरस्तेनानुद्घातसुखेन, रथेन = स्यन्दनेन, स्वेन = आत्मीयेन, पूर्णेन = सफलेन, मनोरथेन = अभिलाषेण, इव = यथा, ययौ = जगाम । मनोरथपक्षे ध्वनिः = श्रुतिः, मनोरथसिद्धिश्रवणमित्यर्थः, अनुद्घातः = प्रतिबन्धाभावः, विघ्नराहित्यम् ।

समा०—धर्मपत्न्या सहितः धर्मपत्नीसहितः । श्रोत्रयोः अभिरामः ध्वनिः यस्य स श्रोत्राभिरामध्वनिः, तेन श्रोत्राभिरामध्वनिना । न उद्घातः अनुद्घातः, अनुद्घातेन सुखयतीति अनुद्घातसुखः, तेन अनुद्घातसुखेन । मनः रथः इव मनोरथः, तेन मनोरथेन ।

अभि०—सुदक्षिणासहितो दिलीपः सुखप्रदेन रथेन स्वकीयसफलमनोरथेनेव ययौ ।

हिन्दी—सहनशील राजा दिलीप अपनी पत्नी के साथ जिस रथ में बैठ कर अयोध्या को चले, उसकी ध्वनि कानों को बड़ी ही मीठी लग रही थी, उसमें जरा भी हिचक नहीं लगती थी, अतः उसपर सुख से चढ़कर जाते समय, ऐसा लग रहा था, मानो वे अपने सफल सुखद मनोरथ पर बैठकर जा रहे हों । रथपर बैठकर नहीं ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

सञ्जीविनी—अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् । नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिरतितृष्णुभिर्नेत्रैः । ओषधीनां नाथं सोममिव । तं राजानं पपुः । अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः । "तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः" इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ।

अन्वयः—अदर्शनेन, आहितौत्सुक्यं, प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गं, नवोदयं, प्रजाः तृप्तिम्, अनाप्नुवद्भिः, नेत्रैः, ओषधीनां, नाथं, सोमम्, इव, तं, पपुः ।

वाच्य०—आहितौत्सुक्यः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गः नवोदयः, प्रजाभिः, ओषधीनां नाथः इव पपे ।

व्याख्या—न दर्शनमदर्शनं तेन, अदर्शनेन=अनवलोकनेन, उत्सुकस्य भावः औत्सुक्यम्, आहितं=जनितम्, औत्सुक्यम्=उत्कण्ठा "प्रजासु" येन स तम्, प्रजा=सन्तानः, एव अर्थः=प्रयोजनं यस्य तत् प्रजार्थं च तद् व्रतं=गोसेवारूपं तेन कर्शितं=कृशीभूतम्, अङ्ग=शरीरं यस्य सः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गस्तं तथोक्तम् । नव उदयो यस्य स नवोदयस्तं नवोदय=नूतनाभ्युदयं, प्रजाः=लोकाः, तृप्ति=संतोषम्, अनाप्नुवद्भिः=अलभमानैः, नेत्रैः=नयनैः, ओषधीनां=वनस्पतीनां, नाथं=स्वामिनं, सोमं=चन्द्रम्, इव=यथा, तं=राजानं, पपुः=सतृष्णमवलोकयामासुः । "चन्द्रपक्षे" अदर्शनेन=कलाक्षयनिमित्तादर्शनेन, प्रजार्थव्रतकर्शितांगं=लोकहितार्थं व्रतं देवेभ्यः कलादाननियमः, तेन कृशीभूतगात्रं नवोदय=नवीनाविर्भावम्, सोममिति, शेषं तुल्यम् ॥ ७३ ॥

समा०—न दर्शनम् अदर्शनम्, तेन अदर्शनेन । उत्सुकस्य भावः औत्सुक्यम्, आहितम् औत्सुक्यं येन स आहितौत्सुक्यः, तम् आहितौत्सुक्यम् । प्रजैव अर्थः यस्य तत् प्रजार्थम्, प्रजार्थञ्च तत् व्रतञ्च प्रजार्थव्रतम्, प्रजार्थव्रतेन कर्शितानि अङ्गानि यस्य सः तं प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् । नवः उदयो यस्य सः तं नवोदयम् । न आप्नुवन्ति अनाप्नुवन्ति (शत्रन्तम्) तैः अनाप्नुवद्भिः ।

अभि०—जनाः, गोसेवारूपव्रतेन कृशीभूतगात्रं दिलीपं सतृष्णैः नेत्रैः द्वितीयाचन्द्रमिवावलोकयामासुः ।

हिन्दी—इतने दिनों से राजा को न देखने के कारण अतीव उत्सुक प्रजा ने, पुत्र के लिये गोसेवारूपव्रत से दुर्बल और वरप्राप्तिरूप नूतन अभ्युदयवाले राजा को अतृप्त सतृष्ण नेत्रों से ऐसा देखा, जैसे कलाक्षय के बाद नवोदित द्वितीया के चन्द्रमा को देखते हैं ॥ ७३ ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

सञ्जीविनी—पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः । "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" इति खच्प्रत्ययः । "वाचंयमपुरंदरौ च" इति मुमागमो निपातितः, तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य

भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—पुरन्दरश्रीः, सः, पौरैः, अभिनन्द्यमानः, उत्पताकं, पुरं, प्रविश्य, भुजङ्गेन्द्रसमानसारे, भुजे, भूयः, भूमेः, धुरम्, आससञ्ज ।

वाच्य०—पुरन्दरश्रिया तेन पौरैः अभिनन्द्यमानेन धूः आससञ्जे ।

व्याख्या—पुरन्दरस्य = इन्द्रस्य, श्रीः = शोभा, इव, श्रीर्यस्य सः पुरन्दरश्रीः, सः = राजा दिलीपः, पौरैः = नागरिकैः, अभिनन्द्यमानः = अभितुष्यमाणः, उच्छ्रिताः = ऊर्ध्वं गताः, पताकाः = ध्वजाः यस्मिन् तत्, उत्पताकं, पुरं = नगरं, प्रविश्य, भुजाभ्यां गच्छन्तीति भुजंगाः = सर्पास्तेषु, इन्द्रः = स्वामी, भुजंगेन्द्रस्तेन समानः = तुल्यः, सारो बलं यस्मिन् तस्मिन् तथोक्त, भुजे = बाहौ, भूयः = पुनः, भूमेः = पृथिव्याः, धुरं = भारम्, आससञ्ज = स्थापितवान् ।

समा०—पुरन्दरस्य श्रीरिव श्रीः यस्य सः पुरन्दरश्रीः । पुरे भवाः पौराः, तैः पौरैः । उद् पताकाः यस्य तत् उत्पताकम् तत् उत्पताकम् । भुजाभ्यां गच्छन्तीति भुजङ्गाः, भुजङ्गेषु इन्द्रः भुजङ्गेन्द्रः, भुजङ्गेन्द्रेण समानः सारो यस्य सः भुजङ्गेन्द्रसमानसारः, तस्मिन् भुजङ्गेन्द्रसमानसारे ।

अभि०—अयोध्यावासिजनैः स्तूयमानः सन् राजा दिलीपः नगरं प्रविश्य पुनरपि पृथिव्याः परिरक्षणरूपभारं स्वभुजे धृतवान् ।

हिन्दी—देवेन्द्र के समान सम्पत्तिशाली राजा दिलीप ने प्रजा का समादर पाकर अयोध्या नगरी में प्रवेश किया, जिसमें उनके स्वागत के लिये झण्डे, ऊँचे कर दिये गए थे । वहाँ पहुँच कर उन्होंने शेषनाग के समान बलवती अपनी भुजा से राजकार्य का भार सम्भाल लिया ॥ ७४ ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

सञ्जीविनी—अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् । "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमित्यर्थः । 'नक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—"नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद् दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयंल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः ॥" इति । सुरसरिद्गङ्गा वह्निना निष्ठ्यूतं निक्षिप्तम् । "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इत्यनेन निपूर्वाष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ् 'नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम्—"ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूप-

प्रधारयत्। स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यसिञ्चत पावकः सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन॥" इति। राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूसंततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त। दधाविस्यर्थः अत्रमनुः–'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति अत्र आधत्त इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते। तथा च मन्त्रे दृश्यते–"यथेयं पृथ्वी मह्युत्ताना गर्भमादधे। एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे॥" इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति। मालिनी वृत्तमेतत्। तदुक्तम्–"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात्॥ ७५॥

अन्वयः—अथ, द्यौः, अत्रेः नयनसमुत्थं, ज्योतिः, इव, सुरसरित्, वह्निनिष्ठ्यूतम्, ऐशं तेजः इव, राज्ञी, नरपतिकुलभूत्यै, गुरुभिः, लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टं गर्भम्, आधत्त।

वाच्य०—दिवा ज्योतिरिव, सुरसरिता तेज इव, राज्ञ्या अभिनिविष्टो गर्भ आधीयत।

व्याख्या—अथ=अनन्तरं, द्यौः=सुरवर्त्म, अत्रेः=महर्षेः, नयनयोः=नेत्रयोः, समुत्थम्=उत्पन्नं, ज्योतिः=चन्द्रम्, इव=यथा, सुरसरित्=गङ्गा, वह्निना=अग्निना निष्ठ्यूतं=क्षिप्तम्, ईशस्येदं तत्, ऐशं=ईशसम्बन्धि, शैवमित्यर्थः, तेजः=रेतः (स्कन्दम्) इव, राज्ञी=सुदक्षिणा, नरपतिकुलभूत्यै=राजवंशाभिवृद्धये, गुरुभिः=श्रेष्ठैः, लोकपालानाम्=अष्टदिगीशानाम्, अनुभावाः=अंशास्तैः लोकपालानुभावैः, अभिनिविष्टम्=अनुप्रविष्टम्, गर्भं=भ्रूणम्, आधत्त=दधार॥

समा०—समुत्तिष्ठतीति समुत्थम्, नयनयोः समुत्थं नयनसमुत्थम्, तत् नयनसमुत्थम्। सुराणां सरित् सुरसरित्। वह्निना निष्ठ्यूतं वह्निनिष्ठ्यूतम्, तत् वह्निनिष्ठ्यूतम्। ईशस्येदमैशम्, तत् ऐशम्। नराणां पतिः नरपतिः नरपतेः कुलं नरपतिकुलम् नरपतिकुलस्य भूतिः नरपतिकुलभूतिः, तस्यै नरपतिकुलभूत्यै। लोकं पालयन्तीति लोकपालाः, लोकपालानाम् अनुभावाः तैः लोकपालानुभावैः।

भाव०—यथा द्यौः चन्द्रम्, गङ्गा च शवं तेजः दधार, तथैव दिलीपभार्या सुदक्षिणाऽपि दिलीपस्य वंशरक्षायै गर्भं धृतवती॥

हिन्दी—जिस प्रकार अत्रि महर्षि के नेत्रों से निकली हुई चन्द्ररूपी ज्योति को आकाश ने धारण किया, और अग्नि से उगले हुए शिव के तेज को गंगा जी ने धारण किया, वैसे ही महारानी सुदक्षिणा ने भी राजा दिलीप का वंश चलाने के लिए आठों दिशाओं के लोकपालों के प्रभावों से सम्मिलित गर्भ को धारण किया॥ ७५॥

इति श्रीशाङ्करिधारादत्तशास्त्रिमिश्रविरचितायां 'छात्रोपयोगिनी' व्याख्यायां रघुवंशे महाकाव्ये नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः सम्पूर्णः।